

19.YY. SONLARINDA OSMANLI TARIM İŞLETMELERİNDE YÖNETİM VE MUHASEBE UYGULAMALARI: “ÇİFTLİK İDARESİ” ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Yazan

Aksaray Üniversitesi İİBF

ÖZ

19.yy.’ın son çeyreğinde Osmanlı tarım işletmeciliğine yönelik bazı çalışmalar ve eğitici eserler yayınlanmıştır. Bununla birlikte tarım işletmecilerine ve uygulayıcılara rehber olan, işletme yönetimini her yönüyle ele alan eser sayısı sınırlıdır. Agop Zakaryan tarafından 1893 yılında hazırlanan “Çiftlik İdaresi” isimli kitap, tarım işletmelerinin yönetimi ve muhasebe uygulamaları açısından önemli ve kapsamlı bilgiler içermektedir. Kitapta tarım işletmelerinde yönetim faaliyetleri sekiz grupta incelenmiştir. Bunlar nakdi sermaye temini, arazi yönetimi, hayvan yetiştiriciliği, zirai faaliyetler, binaların yapımı ve yerleşimi, personel idaresi, tarım hukuku ve tarım muhasebesi uygulamaları olarak sıralanmıştır. Eserde tarım işletmeciliği ile ilgili özgün ve önemli çok sayıda konu işlenmiştir. Ayrıca bu eser 19.yy. sonlarında sayıları oldukça sınırlı olan tarım muhasebesi ile ilgili yayınlar arasında öne çıkmaktadır. Eserin tarım işletmelerinde kayıt düzeni, muhasebe defter ve hesapları, envanter, muhasebe denetimi gibi konularda dikkat çekici yaklaşımları bulunmaktadır. Bu çalışma ilgili eseri kapsamlı olarak inceleyerek 19. yy. sonlarında Osmanlı tarım işletmeciliği ve tarım muhasebesi uygulamaları hakkında bir fikir vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zakaryan, Tarım, Tarımsal İşletmecilik, Tarım Muhasebesi

Jel Kodları: L10, M 19, M41, M49

Makale Geliş Tarihi : 16.04.2018

Yayın Kurulu Kabul Tarihi : 22.05.2018

MANAGEMENT AND ACCOUNTING IMPLEMENTATIONS IN OTTOMAN AGRICULTURAL ENTERPRISES AT THE END OF 19TH CENTURY: THE EXAMPLE OF “FARM MANAGEMENT”

ABSTRACT

Some studies and educational books that intended to Ottoman agricultural managerialism, were issued during the last quarter of 19th century. However the number of books are limited which are guidebooks to business managers and implementers, handling business management at all points. “*Farm Management*” named book, which was prepared by Agop Zakaryan in 1893, contains important and extensive information in terms of agricultural enterprises’ management and accounting implementations. In the book, management activities in agricultural enterprises were examined in eight groups. These were organized as procurement of capital in cash, land management, livestock raising, agricultural activities, the construction and settlement of buildings, personnel management, agricultural laws and agricultural accounting. A large number of original and important subjects, related with agricultural managerialism, were discussed in the book. Otherwise this book distinguishes between publications related with agricultural accounting, that’s numbers are quite limited at the end of 19th century. There are some remarkable approaches of the book as record method in agricultural enterprises, accounting books and accounts, inventory, auditing. This study aims to give an idea about Ottoman agricultural managerialism and agricultural accounting implementations at the end of 19th century by examining related book extensively.

Keywords: Zakaryan, Agriculture, Agricultural Managerialism, Agricultural Accounting

Jel Code: M19, M41, M49

1. GİRİŞ

19.yy.’da Osmanlı İmparatorluğu, nüfusunun büyük bir kısmının geçimini tarım yoluyla sağladığı, vergi gelirlerinin ve ihracatının büyük bölümünün tarım ürünlerinden kaynaklandığı bir ekonomik yapıya sahiptir. 19.yy. sonlarında nüfusun %75-80’i kırsal kesimde yaşamakta, tarımsal üretim üzerinden alınan aşar, ağnam vb. vergiler toplam vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Quataert, 1985:1556).

Tarımın ülke ekonomisindeki yeri devrin mali raporlarında da açıkça görülmektedir. Örneğin 1893-94 mali yılında devletin toplam gelirleri 1.829.989.845 kuruş olup bu rakamın içinde en yüksek pay 410.645.000 kuruşla aşar vergisi gelirlerine aittir. Ağnam ve deve resmi de dikkate alındığında toplam kamu gelirlerinin yaklaşık %32'sini tarımsal vergi gelirlerinin oluşturduğu görülmektedir (Güran, 2003:123).

1800-1914 döneminde dünya ticaret hacminin bir önceki döneme göre yaklaşık elli kat artması hammadde ihtiyacını da artırmış, bu dönemde Osmanlı topraklarında Avrupa etkisi Balkanlar, Ege kıyıları, Suriye ve Lübnan kıyıları ve Mısır gibi bölgelerde daha yoğun hissedilmiştir. Nitekim Ege kıyılarında olduğu gibi yabancı menşeli birbirinden kopuk demiryolu hatları oluşturulduğu görülmüştür. Tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, afyon, ham ipek ve pamuk bu dönemin revaç gören ihracat ürünleridir. Hatta bu ilgi sebebiyle bazı bölgelerde tek veya birkaç ürüne dayalı üretim yaygınlaşmıştır. Örneğin Mısır¹ gibi bir tahıl bölgesinde pamukçuluk çok yaygın bir faaliyet alanı kazanmıştır. Anadolu'nun iç bölgelerinde tahıl üretimi baskınlığını korumuş, yüzyılın sonlarında inşa edilen Anadolu demiryolları ile nakliye ve satış imkânları artmıştır. Bu dönemde pamuk üretimi ve ihracatı yer yer artış göstermekle birlikte ucuz köle işgücü kullanılan Amerika'nın güney bölgeleri ile (Mısır hariç) rekabet edilememiştir. Üzüm, incir ve tütün üretimi ve ihracatı ise bu dönemde özellikle Anadolu kaynaklı olarak ciddi artış göstermiştir (Quataert, 1556-1559).

Üretim, nakliye ve satış işlemlerindeki farklılaşmalar Osmanlı tarım işletmelerinin yapıları, büyüklükleri ve teknik imkânları açısından da çeşitli değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda 19.yy.'ın son çeyreğinden itibaren tarımsal üretim ve işletmecilik eğitimi veren okullarla birlikte çeşitli eğitici eserlerin de yayınlandığı görülmektedir. Hasan Tahsin ve Mahmud Nedim tarafından çevrilen "*Usul-i Fenn-i Felahat, Kimya-yı Ziraat*" (1874), Aram Margosyan'ın "*Muhasebe-i Ziraiyye*" (1885), Hüseyin Hüsnü tarafından çevirisi yapılan "*Usul-i Islah-ı Teksir-i Hayvanat*" (1885), Hüseyin Remzi'nin "*Zootehni- İlm-i Hayvanatın Çiftliklere Tatbiki*" (1887), Brunot'nun ziraat bilgileri de içeren eserinin Mahmud Memduh tarafından yapılan çevirisi (1890), M. Safvet'in "*Ziraatde Teceddüd*" (1892), Mehmed Fuad'ın "*Takvim-i*

¹ Kavalahılar idaresindeki Mısır Hıdivliği'nin mahsus özerk yapısı ve 1882 yılında İngiltere tarafından işgal edilmiş olduğu dikkate alınmalıdır.

Ziraat” (1892), Osman Nuri’nin “*Fenn-i İnşaat-ı Ziraiye*” (1896), Mehmed Hikmet’in “*Ziraat, Ticaret ve Sinaate Dair Malumat-ı Naflia*” (1898) adlı eserleri bunlar arasında sayılabilir. Dönemin eserleri içinde tarım işletmeciliği ve/veya tarım muhasebesi hakkında bilgi sunan eser sayısı sınırlıdır. Aram Margosyan tarafından hazırlanan ve 1885 yılında Selanik’te basılan “*Muhasebe-i Ziraiyye*” adlı eseri konuyla ilişkisi bakımında önemle vurgulamak gerekir. Ancak bu eser tarım işletmeciliğinden ziyade tarım muhasebesi odaklıdır.

19.yy. sonlarında hem tarım işletmeciliği hem de buna bağlı olarak tarım muhasebesi konularını bir arada sunan önemli eserlerden birisi Agop Zakaryan’ın hazırladığı ve 1893 yılında İstanbul’da yayınlanan “*Çiftlik İdaresi*” adlı kitaptır. Bu kitap, tarım işletmeciliğini sermaye temininden arazi özelliklerine, hayvan yetiştiriciliğinden zirai üretime ve ağaç yetiştirmeye, işletme binalarının yerleşim planı ve yapımından personele ve iş bölümüne, devrinin tarımla ilgili hukuki çerçevesine ve son olarak tarım muhasebesi uygulamalarına kadar hemen her yönüyle değerlendirme amacı ile hazırlanmıştır. Bu yönüyle eserin, Türkiye’nin tarım işletmeciliği ve tarım muhasebesi eğitimi ve uygulamaları açısından öncül eserler arasında olduğu belirtilebilir.

Bu çalışma Agop Zakaryan’ın “*Çiftlik İdaresi*” (1893) adlı eserinin incelenmesi yoluyla Türk tarım işletmeciliği ve tarım muhasebesinin tarihi gelişimi düşüncesine bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada; öncelikle 19.yy. sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinin durumu genel çerçevesiyle sunulmakta ve ilgili dönemde tarımsal eğitim hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. Agop Zakaryan’ın hayatı ve çalışmalarını takiben “*Çiftlik İdaresi*” bölümleri bağlamında değerlendirilmekte ve eserin tarım işletmelerinde yönetim anlayışı belirlenmeye çalışılmaktadır. Eserdeki muhasebe defter ve hesaplarının örnekler üzerinden incelenmesi yoluyla çalışma tamamlanmaktadır.

2. 19.YY. SONLARINDA OSMANLI TARIM İŞLETMELERİNİN GENEL DURUMU

Bu çalışmada tarım işletmeleri; belirli bir sermaye ile bir süreliğine veya tamamen kendi tasarrufunda bulunan, sahibi veya kiracısı konumunda olduğu bir arazi üzerinde zirai üretim gerçekleştiren veya hayvancılık faaliyetlerini yürüten ve bu faaliyetlerden belirli bir gelir elde eden üretim birimleri olarak değerlendirilmektedir. Buna

göre çalışmanın takip eden kısmında çiftliklerin yanında zirai veya hayvansal üretim gerçekleştiren hane bireylerinin faaliyetleri de tarım işletmeciliği kapsamında ele alınmıştır.

19.yy'da tarımsal üretimi gerçekleştiren sınıflar *erbab-ı ziraat*, *çiftçi*, *rençber*, *ırgat*, *hizmetkâr*, *amele*, *bahçevan/bağban*, *otlakçı*, *duhancı*, *çoban*, *deşteban*, *çukadar*, *sığırtmaç*, *ortakçı*, *yarıcı* gibi isimler almaktadır. Bu grupların içinde *erbab-ı ziraat* genellikle toprak sahibi küçük çaplı tarım işletmeciliği yapan kimseleri nitelendirmektedir (Özgün, 2012: 319-321).

19.yy.'da büyük arazi sahibi ve çok sayıda işçi çalıştıran çiftlikler imparatorluğun her yanında yer almakla birlikte sayıca çok azdır. Mısır hariç (yüzyılın sonunda tarıma açık toprakların %44'ü toprak sahiplerinin %8'inin elindedir) araziler genellikle küçük birimlerden oluşmaktadır. Ulaşım ağlarının gelişmesi ve dış ekonomik bağlantıların kurulması büyük çiftliklerin sayısını artırmıştır. 1850'li yıllardan sonra tarıma açılan Adana bölgesinde ve Şam Vilayeti'nin kıyı bölgelerinde bu gerekçeyle büyük ticari çiftlik oluşumları gözlenmiştir (Quataert, 1985: 1559-1560).

19.yy.'ın sonunda binlerce dönüm arazi üzerinde faaliyet gösteren az sayıda da olsa bazı çiftlikler bulunmaktadır. Bu çiftliklerin genel durumu ve sahip oldukları varlıkların niteliğine bir örnek olması bakımından Çeşme (2014:75-78)'nin çalışması önemlidir. Bu çalışmada 1887 yılında Halkalı Ziraat Mektebi'nin teşekkülü için satın alınan *Büyük Halkalı Çiftliği*'nin demirbaş listesi sunulmaktadır. Buna göre 6.500 dönüm araziye sahip olan çiftliğe ait 4 adet çift öküzü, bir adet binek atı ve inek, tosun, dana, buzağı, manda toplam 10.250 kuruş değerinde 18 adet büyükbaş hayvan ve toplam 148 kuruş değerinde 34 adet kümes hayvanı bulunmaktadır. 6.784,10 kuruş değerinde 20 adet çift aletin içinde ithal olanlara örnek olarak Fransız pulluğu (3 adet) dikkat çekmektedir. Balta, keser, kürek, kazma, burgu, testere, bel, tarak, çapa gibi çiftçi alet ve edevatı 649,75 kuruş değerindedir. Çiftlikte 835 kuruş değerinde eyer takımı, beygir semeri, kazan, yemek masası, mutfak malzemeleri, bakraç, elek, lamba, fiçı vb. gibi diğer eşyalar da yer almaktadır. Bu doğrultuda Büyük Halkalı Çiftliği'nin 1887 yılında sahip olduğu -gayrimenkul değeri dâhil edilmeden- hayvan, makine, alet, edevat vb. varlıkların toplam değeri 18.666,85 kuruştur.

1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi istatistikleri yayınlanmıştır. Bu istatistikler içinde 19.yy. sonlarında tarım işletmelerindeki toplam üretim hacmi de görülebilmektedir. Buna göre 1897 yılında İmparatorluk genelinde 21 vilayette tarımsal üretim için kullanılan toplam arazi 53.801.141 dönümdür. Bu araziden ilgili dönemde 154.827.097 kile ve 23.149.623 kıyye mahsulat elde edilmiştir. Bu mahsulat buğday, kapluca (siyez buğdayı), çavdar, yulaf, arpa, mısır, darı, pirinç, susam, kuşyemi, burçak, fiğ, grah, anason, çörek otu, alef (yulaf, ot, saman), pamuk, keten ve tohumu, kenevir, fasulye, mercimek, börülce, bezelye, soğan ve sarımsak, bakla, patates, nohut ve diğer türlerden oluşmaktadır (Güran, 1997:147). Toplam üretimin 75.907.826 kilesi buğday üretiminden elde edilmiştir. Buğday üretilen toplam arazi büyüklüğü 29.269.709 dönümdür. Sivas vilayeti 16.722.876 kile buğday üretimiyle ilk sıradadır. Dönüm başına en yüksek üretim 29,80 kile ile Manastır vilayetinde gerçekleşmiştir (Güran, 1997:149).

Aynı dönemde et, süt, çift sürme ve nakliye için kullanılan toplam hayvan sayısı 24.851.791 adetten oluşmaktadır. İstatistiğe esas hayvan türleri manda (manda ineği, boğası, malak, çift mandası), sığır (karasığır ineği, boğası, dana), çift öküzü, yük ve binek atları, eşek, katır, koyun keçi, domuz ve develer şeklindedir. Ülkede 11.544.976 adet koyun, 7.336.279 adet keçi, 915.703 adet tiftik keçisi, 1.146.867 adet karasığır, 1.238.879 adet ise çift öküzü bulunmaktadır. Elde edilen süt miktarı toplam 1.190.478.864 kıyye, değeri ise 1.255.144.966,- kuruştur. Gerek sayı fazlalığı ve gerekse de diğerlerine göre daha değerli olması sebebiyle toplam süt üretiminin yaklaşık %32'si koyun sütünden elde edilmekte olup bu sütün satışından elde edilen tutar, toplam hasılatın yaklaşık %39'unu oluşturmaktadır. (Güran, 1997:148). Toplam koyun sayısı açısından en yüksek rakamlar 1.800.840 adet ile Edirne ve 1.350.000 adet ile Halep vilayetlerinde bulunmaktadır (Güran, 1997:163).

19. yy.'ın sonlarında önemli tarım işletmeleri arasında Hazine-i Hassa'ya bağlı Çiftlikat-ı Hümayun'u vurgulamak gerekir. Bu çiftlikler sermayesini devletin sağladığı ve tarımsal üretim hasılatının da yine devlete ait olduğu işletmelerdir. Nitekim 1854-55 mali yılında *Sermaye-i Çiftlikat-ı Hümayun* olarak 60.000,- kuruş tahsis edildiği, 1867-68 bütçesinde ise bu çiftliklerden elde edilen hasılatın 7.139.203,- kuruş olduğu görülmektedir (Güran, 2003:40, 65). Bazı Çiftlikat-ı

Hümayun, ülkedeki bir kısım fabrikalara hammadde sağlayan önemli tarım işletmeleri niteliğindedir. Örneğin Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayun'u merinos koyunu yetiştirerek Anadolu ve Rumeli'deki farklı çiftliklere bu koyunlardan damızlık dağıtmış, Feshane, İslimye Çuka Fabrikası ve İzmit Çuka Fabrikası'na hammadde olarak kaliteli yün sağlamıştır. Çiftlikat-ı Hümayun belirli arazi büyüklüğü içinde faaliyet göstermekle beraber ihtiyaç olması halinde civardaki Hazine-i Hassa topraklarından bu çiftliklere eklentiler yapılabilmektedir (Odabaşı, 2013:291, 294). Çiftlikat-ı Hümayun'un bazı alanlarda modern tarımsal uygulamalar için bir merkez olmasına çalışılmıştır. Öyle ki merinos koyunu yetiştiriciliği için bu çiftliklere yüksek ücretlerle Avrupa'dan uzmanlar (Prusya'lı Tekman, Avusturya'lı Matej, Rusya'lı Toma gibi) getirilmiş, konuyla ilgili kitapçıklar Türkçe'ye çevrilerek bastırılmıştır. Ancak bu uygulamalar yer yer istenen sonuçları vermemiş, örneğin merinos koyunu yetiştiriciliğinde başarıya ulaşamamıştır (Odabaşı, 2013:296, 303).

19.yy.'da Osmanlı sınırları dâhilinde yabancıların sahipliğinde büyük arazili çeşitli tarım işletmelerinin varlığı da bilinmektedir. Örneğin İngilizler, Tanzimat'ın getirdiği ticaret serbestisinden faydalanarak Batı Anadolu'da 19.yy.'ın başından itibaren büyük ölçekli toprak alımına girişmişler ve pamuk plantasyonu, üzüm bağları gibi tarımsal üretime dayalı büyük çiftlikler kurmuşlardır. Daha etkin tarım teknolojileri kullanılan bu çiftlikler ortakçılık/yarıcılık yöntemleriyle faaliyetlerini sürdürmüş veya yöre halkını ücretli işçiler olarak çalıştırmıştır (Özgün, 2012:321,326). Ek olarak 19.yy. sonlarında tarım arazilerinin küçük üreticilerin sahipliğinden çıkarak büyük toprak sermayedarlarının elinde toplanmasının bir karşı yansıması olarak devletin İcar-Akar Nizamnamesi çıkararak küçük üreticiyi korumaya çalıştığını belirtmek gerekir (Özgün, 2012:322).

Bu dönemde tarım işçilerinin 9-12 kuruş civarında yevmiye ücret aldıkları belirtilmekte, tarımsal üretim için harcanan zamanın ise oldukça uzun olduğu ifade edilmektedir. Yetersiz teknoloji ve emek-yoğun çalışma ile 1 hektarlık bir arazide ürün ekiminden hasat ve ürün kaldırma arasında yapılan tüm faaliyetler için 314 iş saatinde ihtiyaç duyulduğu ve bunun 8 saat ortalama çalışma ile yaklaşık 40 iş gününe tekabül ettiği görülmektedir. Bu süre ilgili dönemde örneğin tarım teknolojilerini daha faal kullanan Amerika'da yaklaşık 14 kat daha az olup 22 iş saattir (Özgün, 2012:328-329).

Osmanlı tarım işletmelerinde modern alet, edevat ve makineler 19.yy. başlarından itibaren görülmekle birlikte Adana, Ege bölgesinin bazı alanları ve Mısır gibi belirli bölgeler dışında geniş kullanım alanına sahip olmadığı ifade edilmektedir. Yüzyılın son otuz yılında bölgede iskân edilen “*muhaçirun*”, yabancı toprak sahipleri, yabancı firmalar, Anadolu ve Bağdat Demiryolu Kumpanyası ve sağladığı nakliye imkânları gibi vasıtalarla demir pulluklardan buhar gücüyle çalışan biçer-döverlere kadar bir kısım modern tarım alet ve makineleri kullanılmaya başlanmıştır. Ancak buhar gücüyle çalışan makinelerin çok az sayıda büyük çiftliklerin dışında kullanılmadığını belirtmek gerekir (Quataert, 1985:1560-1561). Bu dönemde modern tarımsal alet ve makine üretimi açısından da geri kalındığı, 1863’te Sultanahmet’te düzenlenen *Sergi-i Umumi-i Osmani*’de İngiltere, Fransa ve Avusturya menşeli tarım alet ve makinelerinin tamamen yabancı firma temsilcileri tarafından sergilenmesinden anlaşılmaktadır (Kanca, 2013:182).

3. 19.YY. SONLARINDA TARIM EĞİTİMİ

Tanzimat reformları sonucunda gittikçe merkezîleşen devlet eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme, sosyal yardım ve güvenlik gibi alanlarda yeni sorumluluklar üstlenmiştir. Ziraat mektepleri de bu yaklaşımın bir sonucu olarak açığa çıkmıştır (Güran, 2003:6). Bilinen ilk ziraat okulu 1848 yılında Ayamama Çiftliği’nde açılan *Ziraat Talimhanesi*’dir. Bu okul tarım işletmeciliği açısından da önemlidir. Zira okulunun ana amaçlarından biri de Yedikule’deki Bez Dokuma Fabrikası’na hammadde olarak pamuk temininin sağlanması olduğundan öğrencilere tarım işletmeciliği konularında teorik ve pratik eğitimin bir arada sunulmasının hedeflendiği söylenebilir. Okulda pamuk üretimine ek olarak hayvancılık, bağcılık, ipekçilik, şeker üretimi, baytarlık, yol ve köprü yapımı gibi alanlarda da eğitim verildiği belirtilmektedir. Ancak çeşitli sorunlar nedeniyle okul 4 yıl sonra kapanmıştır. 1870 yılında Küçükçekmece’de açılması planlanan hatta nizamnamesi dahi yayınlanan yeni bir okul fikri de hayata geçirilememiştir. Ekonomik sorunların dışında en önemli gerekçeler eğitim kadrosunun ve okutulacak ders kitaplarının yetersizliği olarak görülmektedir (Çeşme, 2014:42-44).

1880’den itibaren modern tarımın gelişmesine öncülük etmeleri, yeni kurulan zirai kurumların idaresi ve ziraat okullarının eğitim kadrolarını oluşturmaları düşüncesiyle Fransa ve Almanya’ya eğitim

için öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrenciler döndüklerinde çoğunlukla ziraat müfettişlikleri veya ziraat okullarında muallimlik görevlerinde bulunmuşlardır (Gençoğlu, 2014: 45,47).

Ziraat Talimhanesi (1848) deneyiminden sonra açılan ilk ziraat okulları; Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi (1881), Selanik Ziraat Mektebi (1887), Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi (1891) Halkalı Ziraat Mekteb-i Alîsi (1892) şeklinde sıralanmaktadır (Çeşme, 2014:46). Ziraat okulları içinde Halkalı Ziraat Mekteb-i Alîsi özel bir önem arz etmektedir. 1892 yılında 6.500 dönüm arazi üzerinde faaliyete başlayan okulda, öğrencilere yerli bir eğitim kurumunda modern tarım eğitiminin verilebilmesi amaçlanmıştır. Amasyan Efendi'nin bu okulun türdeşlerinin ülke geneline yayılmasını tavsiye etmesine karşın Ziraat Fen Heyeti mali imkânların yetersizliği gerekçesiyle okullar yerine numune tarla ve ağaçlarının teşekkülünü önermiş ve daha ziyade bu yola başvurulmuştur. Nitekim 1898 yılında Ankara'da numune tarla ve ağaçları oluşturulmuştur (Keskin, 2010: 90). Takip eden dönemde bu uygulamanın Erzurum, Halep, Sivas, Konya gibi bölgelerde de hayata geçirildiği bilinmektedir (Yazan, 2017: 233).

Halkalı Ziraat Mektebi'nde teorik ve uygulamalı dersler bir arada sunulmuştur. Okulun kendine ait bir uygulama çiftliği de vardır. Zirai üretim, ziraat alet ve makinelerinin bakımı ve tamirati, hastalıkların tedavisi uygulamalı derslerden bazılarıdır. Okulda çiftlik muhasebesi ve defter tutma (*Usul-i Defter-i Ziraat*) eğitiminin de verildiği dikkat çekmektedir (Demirel ve Doğanay, 2011:193). Bu anlamda okulda bir tarım işletmesinin idaresi ile ilgili muhtelif alanlarda eğitim verildiği değerlendirilebilir.

Halkalı Ziraat Mektebi'nden başka Adana, Ankara ve Bursa Ziraat Ameliyat mektepleri Halep Çiftlik Mektebi, Halep Sütçülük Mektebi, Kızıltoprak Bağcılık Mektebi örnekler arasında sayılabilecektir (Alkan, 2000:275-276). Bu okulların uygulama alanları, numune tarla ve çiftlikleri bulunmaktadır. Buralarda sadece öğrencilere değil aynı zamanda yöredeki tarım işletmelerine de yeni tohumlar, yapay gübreler, modern alet ve edevat vb. kullanımı konularında bilgiler verilmiş, üretici yer yer Avrupa'nın talep ettiği ürünlere yönlendirilmiştir (Quataert, 1985:1562).

Bu çalışmaya konu olan “Çiftlik İdaresi” (1893) adlı eserin yazarı Agop Zakaryan’ın da bir dönem Halkalı Ziraat ve Baytar mekteplerinde muallimlik ve yöneticilik (numune çiftliği nazırı) yaptığı bilinmektedir.

4. AGOP ZAKARYAN’IN HAYATI VE ESERLERİ

Agop Zakaryan, İzmir’in Aslanbey Köyü’nde doğmuş olup doğum tarihi bilgisine ulaşamamıştır. Ziraat eğitimi aldığı bilinen Zakaryan, hayvancılık, bağcılık ve tavukçuluk alanlarında da bilgi sahibidir. Nitekim Halkalı Ziraat Mektebi’nde tavukçuluk dersleri de verdiği belirtilmektedir. Alemdağ Baltacı Çiftlikleri’nin müdürlüğünü yapmış, İzmir Ziraat müfettişiyken hayatını kaybetmiştir (Çeşme, 2014: 80). Ölüm tarihi hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır.

1880’den itibaren yurtdışına tarım eğitimi için gönderilen pek çok Ermeni kökenli öğrenci bulunmaktadır. Kevork Torkomyan, Arslanyan, Vahan Surenyan, Elmasyan, Yervand Zülalyan, Avadisyan, Karnik Markaryan, bu isimler arasında sayılabilir (Gençoğlu, 2014:46-47). Agop Zakaryan’da bu öğrenciler arasında olmalıdır. Zira Zakaryan eserinde birkaç yıl Fransa’da ziraat mekteplerinde tahsil gördüğünü, sekiz on yıldan bu yana da ülkede ziraat ile ilgili uygulama, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunduğunu ifade etmiştir (Zakaryan, 1893).

1834 yılında Osmanlı memurlarının rütbeleri için bir düzenleme yapılmış ve *evvel*, *sani*, *salis* ve *rabi*’ olarak dört kademeli rütbe uygulaması hayata geçirilmiş, bu rütbelere de kendi içinde *sınıf-ı evvel* ve sınıf-ı sani gibi derecelere ayrılmıştır. Zakaryan Efendi’nin Halkalı Ziraat Mektebi’nde görevliyken memuriyet derecesi *Salis* olarak görülmektedir. 1892/93 döneminde bu okulda Ameliyat (Uygulama) muallimi olarak görev yapan Zakaryan bu göreve ek olarak Ziraat-ı Umumiye dersini de vermiştir. Takip eden dönemlerde okul kadrosunda bulunmaması İzmir Ziraat Müfettişliği görevine geçmiş olması sebebiyledir. Nitekim Halkalı Ziraat Mektebi’nin 1894-95 dönemi öğretim elemanları ve ders listesinde Zakaryan Efendi Ameliyat-ı Ziraiye dersinin sorumlusu olarak görülmekle birlikte İzmir Ziraat Müfettişi Bağlıyan Efendi ile becayiş ettirildiği belirtilmiştir (Çeşme, 2014: 80-81).

Halkalı Ziraat Mektebi muallimliğinden önce İzmir’de bir süre *filoksera*² memurluğu yapmıştır. 1892 yılı sonunda İzmir Karşıyaka’daki üzüm fidanlıklarında aşılama ve filoksera ile mücadele konularında incelemelerde bulunmuş, İstanbul’a numuneler götürerek incelemiştir (Keskin, 2015: 494). Zakaryan’ın “Çiftlik İdaresi” isimli eserinin kapağında, 1893 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar Mektepleri *Ameliyat (Uygulama) muallimi* ve baytar sınıfları *Ziraat-ı Umumiye muallimi* olmanın yanında *mektep numune çiftliği nazırı* olarak görev yaptığı belirtilmektedir. Zakaryan Efendi’ye 1893 yılında yazdığı “Çiftlik İdaresi” isimli kitabı dolayısıyla *Mecidi Nişanı*³ verilmiştir (Yıldız, 297-298).

Zakaryan’ın Çiftlik İdaresi (1893)’nden başka *Gül ve Mahsulatı* (1895/96) ve *Bağların Böcek ve Hastalıkları*⁴ (1897/98) adlı eserlerinin varlığı bilinmektedir.

5. ÇİFTLİK İDARESİ (1893) ADLI ESERİN İNCELENMESİ

Çiftlik İdaresi, Rumi 1309 (M.1893)⁵ yılında İstanbul’da Şirket-i Mürettibiye Matbaası’nda bastırılmıştır. Eser, 232 sayfa metin ve 24 sayfa muhasebe defter ve hesap çizelgelerini içeren eklerden oluşmakta olup mukaddime ve kable’sşüru (önsöz) ile birlikte toplam 263 sayfadır.

Zakaryan, eserin Mukaddime’sinde eğitiminin yanında sekiz on yıllık memuriyet süresince edindiği tecrübeler ve gözlemlerin katkısıyla eserini hazırladığını ifade etmiştir. Zakaryan, eseri ziraat mekteplerinde okutulacak bir kitap olmaktan ziyade tarım işletmelerinin yönetim

2 Filoksera üzüm bağlarında yaygın görülen bir zararlı/asma bitidir.

3 Mecidi Nişanı, kişiye üstün hizmet ve başarıları sebebiyle verilen bir devlet nişanıdır. Bkz. Tekin, Kemal Hakan (2014), “Osmanlı Devleti’nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Sembolü: Mecidi Nişanları”, Journal of Academic Social Sciences Studies, 28, 393-411.

4 Bu eser *Bağ Biti yahut Zijen, Gece Kurdu, Kırmızı Böceği ve Kızıl Ballık, Yaprak Kurdu yahut Piral, Üzüm Kurdu, Filoksera ve İstatriks* isimleriyle ayrı ayrı tarifnamelerden oluşmaktadır.

5 Rumi yılların Mart ayından başlaması sebebiyle Rumi 1309 yılı Miladi olarak 13 Mart 1893-12 Mart 1894 dönemine denk gelmektedir. Eserin gün ve ay olarak yayınlanma tarihi verilmemiş olmakla birlikte eserdeki yevmiye defteri örneğinde yer alan “14 Haziran 1309” tarihinin Miladi 26 Haziran 1893’e tekabül etmesinden yola çıkılarak eserin yayın yılı tarafımızca 1893 olarak kabul edilmiştir.

ve muhasebe bilgisi ihtiyaçlarına cevap vermek için hazırlamıştır. Mukaddime'deki şu ifade bu duruma işaret etmektedir: “*Arazi ve çiftlik sahipleri bu kitaptan ümit eylediğim istifadeyi hasıl ederlerse bu acizleri için daimi bir müfaharet olacaktır.*”

Zakaryan, tarım işletmelerinin idaresini limandan uzak fırtınalı ve akıntılı bir denizde sefer görevini yürüten, soğuk, sıcak ve rutubetten uzak tutulması gereken malzeme ve sıhhatle yerlerine ulaştırması istenen yolcular taşıyan bir geminin idaresinden bin kat daha zor olarak değerlendirmekte ve tarım işletmesi yöneticiliğini bir *sanat* olarak tanımlamaktadır.

Eserini tarım işletmecileri ve çalışanlarının anlayacağı basit bir dille hazırlamaya gayret eden Zakaryan, tarımın basit bir faaliyet olmadığını, okullarda okutulan pek çok bilimsel bilgiye ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Bu bilgileri sıralarken önceliği muhasebeye vermiş, ardından mühendislik ve mimarlık, kimya, tabiatı konu alan fen bilimleri (*hikmet-i tabiiye*), jeoloji, botanik toprak bilim gibi alanlarda gerekli bilgiler (*tarih-i tabii*), tarım hukuku (*kavanin-i ziraiye*), hayvan bilim ve veterinerlik sıralanmıştır. Bu bilimsel bilgilere sahip olmayan veya bu bilgileri güncel gelişmeleriyle takip etmeyen bir tarım işletmesinin “*her halde terakki akıntısına kurban*” olacağını belirtmiştir. Bu bilgilerin uygulanması yoluyla Avrupa'da harcamaların %50-60 dolaylarında azaltılabildiğini, tarım alet ve edevatının modernleştirilmesi yoluyla az bir masrafla büyük hasılat elde edebildiklerini ifade etmiştir. Bu gerekçeyle Osmanlı tarım işletmelerinin Avrupa ve Amerikalıların tecrübelerinden faydalanarak hızla gelişmelerinin zorunluluğunu eserin ön sözünde şu dikkat çekici ifadelerle belirtmiştir:

“Arazimizin, hayvanatımızın cinslerini islah ile en ziyade mahsul almak çarelerini taharri ve icap eden usulleri ittihaz etmek, umur-u muhafaza ve idarelerine kemal-i kerem ile çalışmak, fazla ihtiyacata ehemmiyet vermemek, beş kuruşla meydana getirilecek bir işi altı kuruşa mal etmemek, yüzde yüz ve iki yüz faiz ile istikraz olunan mebaliği yedi silsilemize borç bırakmamak ve sair bin türlü tahsil ve talimi icap eden usullere riayet etmek, zamanı gelmiş ve geçmekte bulunmuş olduğundan Avrupalıların, Amerikalıların tecarüb ve emsalinden istifade ile var kuvveti bazuya vererek ziraatimizi ileri götürmek, iftliklerimizin hüsn-ü suretle idaresi için hiç değilse vesait-i mevcude dairesinde ne

yapmak lazım gelirse bir an evvel mevki'icra ve tatbike vazih çalışmak lazımdır."

Tarım işletmelerinin yönetimi (*çiftlik idaresi*) ile ilgili pek çok bölümlendirme yapılabileceğini belirten Zakaryan, eserini öğrenimi kolay olması, kısa ve öz sunulması amacıyla 8 bölüm halinde hazırlamış ve bu bölümler eserde aşağıdaki sırayla sunulmuştur (Zakaryan, 1893:1):

<i>Birinci Kısım</i>	<i>Sermaye-i Nakdiye</i>
<i>İkinci Kısım</i>	<i>Arazi</i>
<i>Üçüncü Kısım</i>	<i>Hayvanat</i>
<i>Dördüncü Kısım</i>	<i>Ziraat yani Hububat ve Eşcar ve Âlât ve Edevât</i>
<i>Beşinci Kısım</i>	<i>Ebniye</i>
<i>Altıncı Kısım</i>	<i>Müstahdemin</i>
<i>Yedinci Kısım</i>	<i>Kavanin-i Ziraiye</i>
<i>Sekizinci Kısım</i>	<i>Usul-i Defteri</i>

Eserdeki bölümlendirme aynı zamanda Zakaryan'ın tarım işletmeciliği mantığına da işaret etmektedir. Çalışmanın takip eden kısmında sırasıyla bu bölümler incelenecektir.

5.1. Tarım İşletmelerinde Nakdî Sermayenin Finansmanı (*Sermaye-i Nakdiye*)

Zakaryan (1893:2); arazi, hububat, hayvanlar, aletler, edevat, binalar, eşya, kıymetli evrak ve nakit mevcudunu çiftlik sermayesi olarak tanımlamaktadır. Bu kalemler için de nakdi sermaye ihtiyacı dışında kalanlar diğer bölümlerde ele alındığından sadece nakdi sermayenin finansmanına değinilmiştir.

Nakdi sermayenin 3 şekilde temin edilebileceği belirtilmiştir. Bunlar (Zakaryan, 1893:4);

i.) İşletmecinin mevcut nakdinin olması ya da mevcut hayvanlarını, hububatını satarak nakit elde etmesi,

ii.) Çiftlik veya araziden ileride alınacak mahsul karşılık gösterilerek veyahut faiz karşılığı borç alınması,

iii.) Ziraat Bankası'ndan arazi ve emlak rehini karşılığđ kredi kullanılması olarak sıralanmıştır.

İhtiyaç duyulan tüm nakdi sermayenin işletmeci tarafından sağlanmasının zorluğuna dikkat çeken Zakaryan, hayvan veya hububatın satışı yoluyla nakit elde edilmesi durumunda piyasa fiyatının iyi araştırılması, ilk fiyata değil en yüksek fiyata satmak için uğraşılması gerektiğini belirtmiştir. Faizle borç alınması durumunda ise kaçınılmaz olarak yüksek faiz maliyetiyle karşılaşılacağını, buna ek olarak borcun faiziyle birlikte aynı olarak mahsul üzerinden harmanda ödenmesinin doğru olmadığını, zira o dönemde mahsulün piyasa fiyatının artabileceğini, en doğrusunun önceden belirlenmiş bir faiz oranı ile anlaşılması ve borcun nakdi olarak ödenmesi olduğunu ifade etmiştir (Zakaryan, 1893:4-6).

Ziraat Bankası'ndan arazi veya emlak rehini karşılığında borç almanın şartlarını, bankanın tarihi ve faaliyet türlerini açıkladıktan sonra Zakaryan, bir seferde on beş bin kuruşa kadar kredi verilebildiğini ve kredi vadesinin 3 ay ile on sene arasında olduğunu belirtmektedir. %6'ya kadar yıllık faiz oranı olan krediden bir defaya mahsus %1 kayıt resmi (*resm-i kaydiye*) alındığı, seneden seneye anapara taksiti ve faiz ödendiğı, rehin edilen gayrimenkulün özellikleri ve şahsın tasarrufunda olduğunun imam ya da kocabaşı, muhtar ve azaları imzasıyla doğrulandığı bir şehadetname hazırlanması gerektiğı açıklanmış, kredi işlemlerinin basamakları ayrıntılı izah edilmiştir (Zakaryan, 1893:8-10). Eserde konuyla ilgili verilen şehadetname örneğı aşağıdadır:

“Suret-i şehadetname

Terhin Edeceğı Emvalin Nev'i ve Hududu Müstakrizin İsim ve şöhreti

.....

Kurebamız (mahallemiz) ahalisinden ve zürra'ından falan (Ağa, Bey, Efendi) elyevm berhayat olup bu defa Ziraat Bankasının (Kaza İsmi) falan sandığından (Merkez Liva İsmi) falan şubesinde istikraz edeceğı mebalığe mukabil terhini (vefaen ferağ) balada muharrer elhudud şu kadar dönüm (bağın, tarlanın, mağazanın) rehinden, sekvestrden, ve her türlü mahazırdan salim olduğu ve kendisinin taht-ı tasarrufunda bulunduğı tasdik olunur.

Fi Sene

Bir Kuruluşluk Pul

İmam veyahut Kocabaşı Muhtar-ı Evvel Muhtar-ı Sani Aza Aza Aza”

....

Bir kredinin vadesinden önce (alındıktan en az 3 ay geçtikten sonra) ödenmesi durumunda uğrayacağı faiz affı ve doğal afet, savaş gibi sebeplerle vadesinde ödenememesi durumlarında kredi sözleşmesinin vade farkı ile birlikte yenileceği açıklanmıştır. Nakdi sermayenin kullanımında mutlaka işletme sahibinin nezaret etmesi, sermayenin nesiller boyu hep aynı ürünün elde edilmesi yerine farklılaşmış ve kazancı yüksek alanlarda kullanılması vurgulanmıştır. Nakdi sermayenin seneden seneye artmasının yanında işletmenin arazi bakımı, zararlıların yok edilmesi, yüksek cins hayvanların yetiştirilmesi ve tarım aletlerinin yeni ve kullanışlılarıyla değiştirilmesinin gereğine de dikkat çekilmiştir. Zakaryan, işletme idaresini en yüksek kazanç sağlayan bir senede benzetmekte, doğru yönetilen bir çiftliğin zarara uğramayacağını vurgulamaktadır (Zakaryan, 1893:13-14).

5.2. Tarım İşletmelerinde Arazi Bakımı ve Yönetimi (Arazi)

Eserin “*Arazi*” adlı ikinci bölümü toprağın özellikleri, bakımı, arazinin konumu, fazla suların defi, araziye ağaç dikimi, arazinin sınırları, haritaları ve tapusu, arazinin türüne göre bölümlendirilmesi, çift sürmenin mevsim ve zamanı, arazinin üst (*fevkani*) tabakalarıyla ilgili bilgiler, gübreleme, arazinin terbiyesi ve arazide idare usulleri konularını içermektedir.

Arazinin ıslahı ve uygun ürün yetiştirilmesi çalışmaları Zakaryan’ın verim odaklı işletmecilik mantığının bir ürünüdür. Nitekim bataklık arazilerde derin hendekler açılarak suların tahliye edilmesi, uzun süre su altında kalmış arazinin bir miktar kireç karıştırarak terbiyesi, fazla sulardan ufak göletler oluşturarak içlerinde balık yetiştirilmesi, göletin etrafında kavak, söğüt gibi ağaçların ve kulübe çatısı, semer yapımı vb. için kullanılabilir kamışların yetiştirilmesi ve bunların satışından kazanç elde edilmesi faaliyetleri bunun bir göstergesidir (Zakaryan, 1893:16-17).

Zakaryan, tarım işletmeciliğinde harita kullanımına önem vermektedir. Arazi sınırlarında yapılan değişikler için tapunun her yıl kontrol edilmesinin yanında toprakların cinsine ve ziraatı yapılacak hububatın türüne göre çift sürme zamanı ve yeniden ekilecek hububatın belirlenmesi için haritanın her gün göz önünde bulundurulmasını, arazinin hangi bölümünden hangi ürünün alındığının harita üzerinde belirlenerek çiftlik yöneticisi ve memurunun odasına asılması gerektiğini vurgulamıştır (Zakaryan, 1893:17-18).

Arazi yönetimini doğrudan çiftlik sahibinin tasarrufu, ortakçılık ve icar şeklinde 3 açıdan değerlendirmektedir. Doğrudan tasarrufla yönetimin küçük ölçekli işletmelerde mümkün olabildiğini, çiftlik arazisinin bakımı, hayvanların ıslahı, binaların tamiri, araç-gereçlerin temini ve kullanımı konularında yapılacak iyi yönetim uygulamalarının arazinin kıymetini artıracaklarını belirtmektedir. Ortakçılık usulüyle arazi yönetiminde arazi, bina, hayvan, tohumluk ve hayvan yeminin yarısı veya anlaşmaya göre tamamını işletme sahibinin sunması, ortakçının tüm emek ihtiyacını karşılaması, aşar vergisi, bazen tarla ücreti ve tohumluk düşüldükten sonra kalan ürünün işletme sahibi ve ortakçı arasında yarı yarıya paylaşılması esas olup samanlar işletmeye bırakılmaktadır. İcar usulüyle yönetimde ise önceden belirlenen bir icar bedeli karşılığında, yine önceden belirlenen arazi üzerinde ve gerekli bina, hayvan, alet ve edevat sağlanarak kiracı tarımsal faaliyet yürütmektedir. Kira süresi sonunda kiracı teslim aldığı varlıkları aynen iade etmelidir. Aşar vergisi kiracı tarafından ödendiği halde diğer vergi ve yasal yükümlülükler mal sahibine ait olup elde edilen tüm zirai ürün veya fazla hayvanlar kiracıya verilmektedir. Ancak Zakaryan, ortakçı veya kiracının işletme arazisi ve diğer varlıklarını gerekli özen ve dikkatle kullanmayacağı, bu yolla işletmeyi uzun vadede geri dönülemez zarara uğratabileceği hususunu önemle ihtar etmektedir (Zakaryan, 1893:22-23).

5.3. Hayvansal Üretim, Hayvanların Bakımı ve Hastalıklarla Mücadele (*Hayvanat*)

Eserin “*Hayvanat*” adlı üçüncü bölümünde işletmede kullanılan/ yetiştirilen hayvan türleri, hayvansal ürünler ve bunların üretim esasları, koşuma uygun hayvan türleri ve kullanımı, hayvan besleme, çoğaltma ve türlerin ıslahı, sütçülük, hayvanların barındırılması, koşum ve kırkım faaliyetleri, hayvan hastalıkları ve hastalıklarla mücadele hakkında önemli bilgiler sunulmaktadır.

Zakaryan, bir tarım işletmesinde bulunabilecek hayvan türlerini koyun, keçi, manda, sığır, at, eşek, katır, deve, köpek ve kümes hayvanı ile diğer kanatlılar (arı, ipek böceği) şeklinde sıralamaktadır. Çift sürmek için ülkede yaygın olarak öküz kullanımının tercih edildiğini belirtmekle birlikte hareket kolaylığı, hızı, farklı işlerde kullanılabilmesi, öküz ve manda cinslerine göre daha az hastalanması, daha uzun ömürlü olması gibi nedenlerde Osmanlı tarım işletmelerinde at kullanımını önermektedir (Zakaryan, 1893:26-27).

İşletmenin bulunduğu yere göre hayvansal ürün tercihi yapması gerektiğini belirten Zakaryan, şehirlere yakın çiftliklerde süt ve süt ürünleri ile kuzu ve oğlak satışının revaç gördüğünü, daha uzak mahallerdeki çiftliklerde ise koşumluk öküz, damızlık ve kasaplık koyun, keçi vb. üretiminin daha kazançlı olduğunu ifade etmektedir (Zakaryan, 1893:29).

Hayvansal üretimde süt ve süt ürünlerinin önemini vurgulamakta olan yazarın Avrupa'daki güncel üretim ve satış yöntemlerini de takip ettiği anlaşılmaktadır. Avrupa'daki kuzu süt satışına dikkat çekmesi buna örnek olarak gösterilebilir: “*Bir hayli senelerden beri Avrupada süt bir müddet kaynatılarak ve bir miktar da şeker ilave edildikten sonra süt hülasesi namı ile kapalı kutular derununda baîd olan ve süt bulunmayan memleketlere nakl ve fûruht olunmaya başlamıştır*” (Zakaryan, 1893:32).

Süt ürünleri; yapılış biçimleri ve bu işlemlerin yer yer Avrupa'daki karşılıkları ile birlikte sunulmakta, geleneksel ürünlerin yanında Avrupa'da tüketilen süt ürünlerine ve bunların üretim tekniklerine de yer verilmektedir. Üretim teknikleriyle birlikte açıklanan süt ürünleri; yoğurt, tereyağı, kaymak ve peynirdir (tulum, kaşar, *gravyer*, *Hollanda*, *rokfor* peynirleri). Buna ek olarak üretilen sütlerde görülen bazı hastalık ve sorunlara da işaret edilerek çözüm önerilerinde bulunulmuştur. (Zakaryan, 1893:32-39).

Zakaryan tarım işletmelerinde kümes hayvanları ile arı ve ipek böceklerinin verimli bir şekilde üretimi ve satış konularına özel bir önem vermektedir. Tarımda makineleşmenin önemini sürekli vurgulayan yazar, örneğin tavuk üretiminde kuluçka makinesinin gerekliliğini çok önemsemekte ve makine ile ilgili devrinin hurafeleriyle de mücadele etmektedir: “*Yumurtaları kuluçkaya va'z için bir hayli senelerden beri*

Avrupa'da birtakım makineler icat edilmiştir ki bunların derununda mahfuz yumurtaların etrafında bulunan sıcak su vasıtasıyla takriben yirmi gün zarfında civcivler hâsıl olur. Beş altı liralık bir makine vasıtasıyla senede binden ziyade civciv hâsıl olur. Bazı kimselerin iddiası hilafına olarak bu makinelerden çıkan civcivler horoz ise öter, tavuk ise mükemmel surette yumurtlar.” (Zakaryan, 1893: 40).

Kümes hayvanları olarak saydığı tavuk, hindi, ördek ve kazların kuluçka süreleri, kuluçka yöntemleri ve bakımları hakkında bilgiler vermektedir. Zakaryan'ın Avrupa'daki uygulamalarla karşılaştırma ve yabancı piyasalar hakkında bilgi vererek ihracat imkânlarına dikkat çekme çabası kümes hayvanları bahsinde de görülmektedir. Nitekim kaz üretimi örneğinde Zakaryan (1893:42) kaz tüyü, tüy kalem, kaz ciğeri gibi piyasa değeri yüksek ürünlerin Avrupa'daki üretim biçimleri ve fiyatlarına değinmiştir:

“Avrupa'da kazların birinci senede üç ve beş aylık oldukları vakte mahsus olmak üzere iki defa ve sair senelerde Mayıs, Temmuz ve Eylül nihayetlerinde olmak üzere tüyleri ve kalemleri yolunur, kalemler rüzgarda, tüyler fırında kurutulur. Bir sene zarfında üç yüz gram kalem, yetmiş beş gram tüy hâsıl olur, kalemin kıyyesi yirmi, tüylerin kıyyesi otuz kuruşa satılır. Kezalik Avrupa'da kazların yüz-yüz elli dirhem sıkletinde olan karaciğeri on beş yirmi kuruşa kadar fûruht olunmakta olduğundan başka suretlerle beslenip semizletilir. Bizde kazların semizlenmesi için alelekser mısır buğdayı istimal olunur”.

Arı bakımı, çoğaltılması ve bal üretimi, kovanların konumlanması ve bakımı, ipek böcekçiliğinin ekonomik boyutu ve karlılığı, “*Pastör Usulü*” ile ipek böceği üretimi, kozaların evreleri, böcekhanelerin temizliği ve bakımı, yemlik dut yapraklarının yetiştirilmesi ve yedirilmesi gibi konularda da bilgiler sunulmuştur (Zakaryan, 1893:42-46). Eserde hayvan koşumları ve koşum takımlarının niteliği, kırılma, nallama, hayvan alımında dikkat edilecek fiziksel özellikler hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir (Zakaryan, 1893:47-50).

Hayvan hastalıkları ve hastalıklarla mücadele Zakaryan'ın oldukça önemseydiği bir konudur. Bu kısımda hastalıklar sıralanmış, belirtilerin gözlem yoluyla nasıl anlaşılacağı ve diğer benzer hastalıklardan farklılıkları anlatılmış, tedavi için bakım ve kimyasal

ve/veya bitkisel karışımlar ve ilaçlar, hazırlanma metotlarıyla birlikte önerilmiştir. Atlarda görülen hastalıklar; *Sancı, Sakavi, Su ve Tay Sakavisi, Soluğan, Uyuz, Çiçek, Boğaz Alması, Topallık, Ayak Suları, Tırnak Hastalıkları, Beli Savak, Kurt Hastalıkları* olarak sıralanmıştır. Hastalıkların tedavisi için mümkün oldukça çiftlik imkânları dâhilinde ilaç önerileri getirilmiştir. Örneğin kurt kaynaklı hastalıklarda kurtların yok edilmesi için “1. *Bir avuç baca kurumunu üç yüz dirhem su içinde bir miktar bal veyahut şeker ilavesiyle kaynatıp içirmek, 2. On gram terementi ruhu ile iki yumurta sarısı yüz elli dirhem keten tohumu suyuyla karıştırarak içirmek, 3. İki yüz elli gram solucan otu derununa bir miktar bal ilave edilerek dört gün altmışar gram verilmek veya otuz gram nar kökü uzun bir müddet kaynatılıp vermek*” gibi reçeteler hazırlanmıştır (Zakaryan, 1893:50-65).

Manda ve sığır cinslerinin hastalıkları olarak; *Sancı, Karın Şişmesi, Uyuz, Şap İletti, Veba-i Bakarı, Cemre, Zatülcenp Verrie-i Çiçek hastalığı⁶, Boğaz Alması*, koyun ve keçilerin hastalıkları olarak *Sancı ile Karnın Şişmesi, Çiçek, Uyuz, Çatal, Şap İletti, Cemre yahut Dalak, Kan Tutması, Kelebek, Kurtlar, Boğaz Kurtları, Delibaş, Keçi Başı*, köpeklerin hastalıkları olarak *Uyuz, Genç Hastalığı, Kurtlar, Kuduz*, kümes hayvanlarının hastalıkları olarak *Tavuk Kolerası, Şap, Boğaz Hastalığı* belirtileri, tedavi yöntemleri ve eğer mümkünse tedavi reçeteleriyle birlikte açıklanmıştır (Zakaryan, 1893: 65-89).

Eserin bu bölümünde bulaşıcı hastalıklardan korunma amacıyla karantina usulünün uygulanması, bu hastalıklardan telef olmuş hayvanların kaldırılması, gömülme yöntemleri, ahır, ağıl, dam, sayvan gibi hayvan mahallerinin temizlenmesi, alet ve edevatın yok edilmesi veya kükürt tütsüsü, asit fenikle yıkama gibi yollarla temizlenmesi hakkında bilgiler verilmektedir. Hayvan barınaklarında

6 Çiçek hastalığı hakkında devrinin yabancı literatürünü takip ettiği anlaşılan Zakaryan, hastalığın aşı usulüyle tedavisinin mucidi olarak gösterilen Dr. Edward Anthony Jenner’a (eserde Mösyo Jenner adıyla) değinmekte ve yöntemini ayrıntılarıyla açıklamaktadır. Bununla birlikte aşı yönteminin Batı’da 18.yy. başlarında İngiltere’nin Osmanlı büyükelçisi Edward Wortley Montagu’nun eşi olan Lady Mary Wortley Montagu’nun İstanbul’da gördüğü çiçek aşısını tanıtan mektupları ile bilindiğine işaret edememektedir. Bu mektuplar için bkz. Dinç, Gülten and Ulman, Yeşim Işıl (2007), “The Introduction of Variolation ‘A La Turca’ to the West by Lady Mary Montagu and Turkey’s Contribution to This”, *Vaccine*, 25/21, 4261-4265.

kuvvetli kimyasal tütsüler terkip edilmesi ve hatta bu tütsülerin nasıl hazırlanacağı da izah edilmektedir. Örneğin *250 gram adi tuz, 100 gram manganez peroksit, 200 gram su, 200 gram sülfirik asit (zaç yağı)* karıştırılarak açığa çıkan tütsünün çıkmaması için barınakların her yerinin kapatılması ve yirmi dört saat bu halde terk edilmesi tavsiye olunmaktadır (Zakaryan, 1893: 90-91).

5.4. Tahıl Üretimi, Ağaç Yetiştiriciliği ve Bağcılık (Hububat-ı Mezrua ve Eşcar-ı Magruse)

Eserin dördüncü bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım tahıl üretimi ile ilgili konuların işlendiği *Hububat-ı Mezrua*'dır. Bu kısımda tarlaların ekime hazırlanması, çift sürmek için gerekli alet-edevat (pulluk, saban, tarak, loğ, sürgü), tohum saçmak, tarlalarda yastık yapmak, tohumları ayırıştırmak, çayırlara ekilecek tohumlar, sert tohumların ekimi ve çimlenmesi, ekinin bakımı ve korunması, ekinleri taramak, hasat zamanı, orak, tırpan, makine, harman yöntemleri, harmanda kullanılan yerli alet-edevat, makineler ile mahsulün korunması konuları işlenmiştir.

Zakaryan, tarlaların doğru ürünlerin doğru zamanda ekimi ile fazla yorulmamasını ve ardından nadasa bırakılmasını önemsemektedir. Kara sabanla tarla sürmenin verimsizliğini “*demir pulluklarına ehemmiyet verip kara sabanları ateşte yakmak vakitleri gelmiştir*” ifadesiyle vurgulamakta, demir pulluk kullanımını önermektedir (Zakaryan, 1893:94-95).

Tohumların ekilmeden önce ayrılması için yerli kalbur veya tahta aletler yerine ayırıştırmak için makine kullanımını önermektedir. Ayrılan tohumların doğrudan ekilmek yerine kireç suyu veya daha iyisi göz taşı (bakır sülfat) çözeltilisinden geçirilerek hastalıklardan ve zararlılardan korunacağına ve verimin artacağına işaret etmektedir. Tohumların ekilmesi işleminde verimliliğin sağlanmasına, makine kullanımına ve diğer tarım işletmeleriyle rekabet edilebilirliğe dikkat çeken yazar ekimden sonra ağaçtan yapılmış bir loğ ile tohumların üzerinden geçilmesi gerektiğini belirtmiştir (Zakaryan, 1893:97-100).

Tohumları doğrudan toprağa atılamayan ürünlerin öncelikle fidanlarının yetiştirilmesi için tarlalarda yastıkların hazırlanması, patates ekimi, hayvanların ot ihtiyacı için suni çayır yetiştirme, karpuz,

kavun gibi sert tohumların ekimden önce bir iki gün suda bekletilmesi, ekilen tohumların yağışlar sonucu su altında kalmamasının sağlanması, karga, karınca, fare, dana burnu vb. zararlılarla mücadele işlemlerinden bahsedilmiştir. Mart sonu - Nisan başı dönemlerinde ekinlerin dişleri gayet ince taraklarla taranmasının verimi önemli ölçüde artıracak olanı belirten Zakaryan, çapa işlemleri, patates yapraklarının hastalıkları ve tedavisi konularına da değinmiştir (Zakaryan, 1893:101-110).

Ürünlerin ne zaman hasat edileceği göstergeler üzerinden anlatılmış, el ile yolmak, el orağı veya tırpan ile biçmek veya makine kullanmak şeklinde dört hasat yöntemi ele alınmış hangi yöntemin hangi ürün ve koşulda uygulanması gerektiği açıklanmıştır. Tarımda makineleşmenin önemine hasat işlemlerinde de dikkat çekerek yeni icat edilen yalnız biçer veya biçer-demet bağlar makinelerin kullanımı önermiştir. Makineleşme karşıtı görüşlere ise “*Bu babda ziraattan zerre kadar malumatları olmayıp da nasılsa bir çiftlik sahibi ve idaresine memur olan kimseler tarafından orak makineleri ve hatta sair bilcümle makineler ve âlât-ı mükemmele aleyhinde serd-ü beyan olunan iddiaya teessüften başka bir şey denilemez.*” yanıtını vermiştir (Zakaryan, 1893:110-115).

Yaz mevsiminde işlerin yoğun olduğu dönemlerde harman yapmak yerine biçilmiş yığınları Avrupa’da olduğu gibi muhafaza ederek kışın harman işlemleriyle uğraşmanın daha uygun olacağı, harman makinelerinin pahalı olmasına binaen birkaç işletmenin bir araya gelip bir şirket oluşturarak bu makineleri tedarik etmelerinin daha makul olacağına değinmiştir. Yerli usul harman işlemlerinin ıslahı için harman yerinin düzeltilmesi, kullanılacak dirgen, yaba, kürek vb. alet-edevatın özellikleri, mahsulün yağmurdan, gece rutubetinden, hayvanlardan vb. korunması işlemlerini ele almıştır. Ambarların mahsulden önce ve sonra nasıl temizleneceği, ürünün yemeklik, tohumluk vb. ayrılması gerektiği, nasıl havalandırılacağı, böceklenmeden nasıl korunacağı, bozulmaya yüz tutan ürünlerden nasıl faydalanılabileceği konularını da açıklamıştır (Zakaryan, 1893: 119-124).

Eserin dördüncü bölümünün ikinci kısmı ağaç yetiştiriciliği ve bağcılık hakkında bilgiler sunmaktadır. Ağaçların çoğaltılma yöntemleri (tohum, çelik, daldırma veya köküyle nakletme) hakkında bilgiler sunan Zakaryan ağaçlandırmaya da ayrıca önem vermekte, Osmanlı çiftliklerinde en önemsenmeyen konulardan biri olarak gördüğü

ağaçsızlığı şiddetle eleştirmektedir: “*Kezalik bunca senelerden beri icra-i ziraat edildiği halde hiç değilse orak ve harman mevsimlerinde gölgelerinde amele ve yanaşmaların ve çiftlik hayvanatının taâm etmesi için sahra gibi bir tek bile ağaç bulunmayan çiftlik ve köylerin hesabı yoktur*” (Zakaryan, 1893: 124-128).

Meyve ağaçlarının bakımı, budanması, aşılama (*kalem/yarma aşı, yaprak aşısı, boru aşısı*) işlemleri ve aşı macunlarının yapımına ilişkin tarifler, meyvelerin toplanması ve muhafaza usulleri, üzerinde durduğu konulardır (Zakaryan, 1893: 128-132).

Zakaryan bağcılık konusunu çok önemsemekte, bağlarda görülen hastalıklar ve bunlarla mücadele yöntemleri üzerinde tafsilatlı bilgiler vermektedir. Nitekim Agop Zakaryan’ın hayatı ve eserleri bölümünde de değinildiği gibi yazar 1897 yılında “*Bağların Böcek ve Hastalıkları*” isimli bir dizi tarifnameden oluşan bir eser yayınlamıştır. Konuya verdiği önem bu eserinde de görülmektedir.

Amerika’da yerli bir hastalık olup eserin yazıldığı dönemden otuz yıl kadar önce Avrupa’da ve sekiz-on yıl kadar önce Osmanlı topraklarında görülmeye başlanan *Filoksera* ile mücadele ve bunun için karbondisülfür kullanımı, bu hastalığa karşı dayanıklı olan Amerikan asmalarının⁷ yetiştirilmesi ve aşılması bilgileri verilmiştir. Bağlarda görülen diğer hastalıklar olarak külleme yahut ballık⁸, kömür illeti (*anraknoz, karaballık, yanıkara*), mildiyö (*peronospora*), çelik marazı (*küflenme, poridyä*), roblan ve koşilis tanımlanmış, bu hastalıkların belirtileri, hastalıklarla mücadele reçeteleri konularında ayrıntılı bilgiler verilmiştir (Zakaryan, 1893:143-158).

7 Eserde yerli asmalarla uyumlu/aşılabilen Amerikan asma türleri *Riparia, Solonis, Viala, Rupestris, Kuningam (Cunningham), York- Maderia* olarak sıralanmıştır (Zakaryan, 1893:137).

8 Zakaryan, bu hastalığın İngiliz *Tuker (Tucker)* tarafından farkedildiğini ve bilimsel olarak *Oidyum Tukeri (Oidium Tuckeri)* olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Ayrıca devrinde siyah kükürt kullanımının önerilmesine karşın yazar ihtiyatlı davranmakta hatta bu kullanımı sorgulamaktadır (Zakaryan, 1893:143). Bu bilgiler yazarın modern literatürü takip ettiğinin göstergeleridir.

5.5. Tarım İşletmelerinde Binaların Yapımı ve Yerleşim Planları (Çiftlik Binaları)

Eserin Çiftlik Binaları adlı beşinci bölümünde; Osmanlı çiftliklerinin genel durumu ve Avrupa'daki örnekleriyle karşılaştırılmaları, binaların inşa edilecekleri mevkiin belirlenmesi, binaların yapımı ve bölümlendirilmesi anlatılmıştır. Bu bölümlendirme idarehane, çalışanların barınakları, ahır ve damlar, mandıra, fırın ve bağlantılı yapılar, arılık, ambar, samanlık, havuz ve su yalakları, gübrelik, hastane, koyun ağılları ve tokatlar (yazlık üstü açık barınaklar) şeklinde yapılmıştır.

Zakaryan, Osmanlı tarım işletmeleri olan çiftliklerin 19.yy. sonlarındaki durumunu tüm açıklığıyla ortaya koymakta ve Avrupa'daki çiftliklerle karşılaştırarak eleştirmektedir. Bu tespit ve eleştiri önemli görüldüğünden aşağıda aynen sunulmuştur (Zakaryan, 1893:159-161):

“Bazı müstesni çiftliklerden maada bizim ötede beride çiftlik tesmiye ettiğimiz binaların mecmuu sahibini mahcup edecek derecede dağınık, çürük, muhafazasız, tertipsiz, yekdiğerine gayri mütenasip, hatta çiftlik olmadığı gibi başka bir binaya dahi benzetilemez kulübelerden ibaret olduğu inkâr edilemez.

Kış mevsiminde bu çiftliklerin havalisi bayırda ise çamurdan, düzde ise çamur ve göl gibi aylarca terakim eden sulardan ve bunların taaffününden çıkılamaz bir halde bulunur. İnsanların sıhhatini tehlikeye duçar eder. Hayvanat-ı ehliye dahi türlü türlü hastalıklara müpteli olduktan başka gece gündüz dizlerine kadar çamur içinde gezmeye, gece vakti çiftlik sahibi ve yanaşmalar odalarından bir ahıra veyahut diğer bir mahalle gitmek için adeta bir köprü yapmaya veyahut bargire binmeye mecbur olur. Çiftlik içerisine giren çıkan insanlarla ahali ve vahşi hayvanatın hesabı olmaz. Gübre yığınları ötede beride atılmış olduğundan bunların suları, şerbeti mütemadiyen akıp gider veyahut bir yerde birikip hayvanın bir kat daha taaffününü mucip olur. Ambardan, samanlıktan ahırlara nakl olunan yem, ot ve samanlardan herhalde ehemmiyet verilecek bir miktarı mahv ve zayi olur. Etrafı açık ve ormanlara muttasıl olup çakal ve sair hayvanlardan baş alınamadığından kaz, tavuk, hindi vesaire yetiştirilemez. Yaz mevsiminde gölgesinde müstahdemin

ve hayvanat serinlenmek için bir iki ağaç bile bulunamaz. Bilakis ötede beride köşe duvarlarında kaşınmış hayvanların kılı koyunların yapağıları müşahede olunur.

Binalara gelince bunlar haricen kiremitleri düşmüş, saçaklardan asılmış, duvarları sökülmiş, açılmış, delinmiş, dökülmüş, kapılar ekseriya kilitli olmayıp kırılmış, çatlamış, yere düşmüş, temelleri sektelemiş, hayli senelerden beri tamir yüzü görmemiş velhasıl nasıl yapılmış ise o halde terk olunmuş bir takım biçimsiz uygunsuz çatılardan ibarettir. Dâhilen dahi karanlık, basık, çürük çarık döşemeli, sızıntı ve sular derununda kalmış, rutubetli, çamurlu, kirli, dört köşeli duvarları yıkık, sökük, ocak ve dolapları kırık, pencereler dökük, kopuk, yemlikler bozuk, delik, ambar gözleri çıkık, fırının tuğla ve taşları kırık ve sair bozuk mahallerden başka bir şey görünmez.

Doğrusu bizim çiftlik binalarımızın bu halde bulundurulmakta olduğuna aklen ve hikmeten bir mana verilemez. Vakıa herkesin zengin olup da ebniyesini gayet güzel tanzim ve tamir edemeyeceği bedihi olmakla beraber balada tarif ettiğimiz ve her gün görmekte olduğumuz ahvale karşı hiçbir tedbir ittihaz ve icra edilemeyecek derecede dahi bir çiftlik sahibinin fakir ve kudretsiz olduğu teslim edilemez.

Avrupa'da çiftlik tabir olunan mahaller güzel ağaçlar ile muhafaza olunmuş, mal sahibi ile müstahdemin meskenleri, hayvanların ahır ve damları, hububat ambar ve samanlıkları vesaire mümkün olabileceği derecede mükemmel surette inşa ve taksim olunmuş binalardan ibaret olup buralarda herkes aylar ve yıllarca oturmakta iken bizim çiftliklerde bir saat durmak mümkün olamıyor. Hatta bazı çiftliklerde içilecek su dahi bulunmamaktadır. Binaenaleyh bir çiftlik sahibi senelik masrafından evvel be evvel bir miktar-ı muin ve münasip tefrik ederek ebniyesinin suret-i muntazamada inşa ve taksimine, mütemediyen tamirine ehemmiyet verip bir zaman sonra on kuruş yerine yüz kuruş sarf etmemek hususuna gayet dikkat etmelidir.”

Zakaryan her birinin yapım özelliklerini ve niteliklerini ayrı ayrı açıkladığı çiftlik binaları için bir yerleşim planı yapmıştır. Buna göre çiftlik sahibi veya memurların daireleri binaların ortasında ve

çiftliğe giren-çıkanlar ile arazinin mühim bir kısmını görecektir şekilde yapılmalıdır. Binalar arasında yangın çıkması halinde yayılmaması veya binalara eklemeler yapılabileceği düşüncesiyle makul mesafeler bırakılmalıdır. Fırın, aşhane, mandıra ve süthane aralık ve kümes birbirine yakın inşa edilmekle birlikte aralık kümesden, süthane de fırından bir parça uzak tutulmalıdır. Samanlık ve ambar binaları ayrı ayrı ve diğer binalardan uzak mahallere yapılarak ahır ve damlar bunların sırasına veya karşısına inşa edilmelidir. Koyun ağılları çiftliğin uzak, yüksek ve gündoğusuna nazır tepeleri üzerine yapılmalıdır. Yine çiftlik binalarından uzak, hasta hayvanların tedavi edildiği veya karantinaya ayrıldığı *hastane* binası oluşturulmalıdır. Binaların çevresi mümkün olduğunca taş kaldırımlar veya çakıl taşı ve dere kumu karışımı ile karışık sertleştirilmiş yapıda olmalı ve böylece yağmur suyu ve çamur mümkün merteye uzak tutulmalıdır. Çiftlik binalarının alt taraflarında olabilmekle birlikte ambar ve süthaneden uzak poyraza nazır bir köşede gübre çukurları oluşturulmalıdır. Binaların etrafı duvarla çevrilmeli, kuyular açılmalı, servi, çam, köknar gibi çeşitli ağaçlar dikilmelidir (Zakaryan, 1895:162-164).

5.6. Tarım İşletmesinde Çalışanların Görevlendirilmesi ve Ücretlendirilmesi (*Memurîn ve Müstahdemîn*)

Eserin altıncı bölümü olan “*Memurîn ve Müstahdemîn*” kısmında Zakaryan, bir tarım işletmesinde kethüda ve yanaşmaların (çiftçi, odacı, mandıracı, çoban, korucu) görevlendirilmesi ve bu çalışanların maaşlarının belirlenmesi konuları hakkında bilgiler vermektedir.

Çiftlik kethüdaları, işletme sahibi adına bazı yönetsel görevleri üstlenen işletme çalışanlarıdır. Zakaryan, kethüdalara münasip bir maaş tayin edildikten sonra çiftliğin net karından beş bin kuruşa kadar %10, on bin kuruşa kadar %15 gibi ek ödemeler verilmesi hususunda pazarlık edilebileceğini belirtmektedir. Benzer bir şekilde çobanlar için de zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya rahatlıkla yetecek bir maaş verilmesine ek olarak yılsonunda elde edilen hayvansal mahsulattan kendilerine uygun bir pay verilmesini önermektedir (Zakaryan, 1893:177). Zakaryan’ın ücretlendirme mantığında çalışanlara yıllık kazançtan pay vermek anlayışının yani bir tür prim ödemesinin olmasının çalışanı teşvik edici yönü açıktır. Bu açıdan Zakaryan’ın teşvik ve ödüllendirme temelli ücret politikası dikkat çekicidir.

Kethüda ve çoban gibi çiftliğin veya hayvanların idaresi kendisine verilmeyen tarım işçileri için yukarıdaki teşvik söz konusu değildir. Bu işçilere maaşlarına ek olarak yatacakları çul ve kepeneklerin verilmesi, istihkaklarının mümkün mertebe peşin olarak ödenmesi önerilmektedir. Yalnız işçilerin ücretlerinin toptan ödenmesi durumunda, iş saat ücretlerinin yükseldiği ve işçiye yoğun ihtiyaç duyulduğu zamanlarda çiftliği terk ederek yakınlardaki farklı işletmelerde ücret mukabilinde çalışmalarının da önüne geçilmesi ihtar edilmektedir. Bununla birlikte Zakaryan, işletme sahibinin çalışanlarına iyi davranmasını ancak kesin emirler vererek bu emirleri sorgulamaksızın yerine getirmelerinin de sağlanması gerektiğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Bir çiftlik sahibi veya memuru kethüda ve yanaşmalarına kendi evladı gibi bakmaya ve itam etmeye mecbur olup onlara sövmek, saymak ve dövmek gibi muamele göstermek caiz olamayacağı gibi verdiği emir dahi kat’i olmalı ve hiçbirisine emrin haricinde cevap itasına bile müsaade etmemeli*” (Zakaryan, 1893:177-178).

İşçiler arasında iş bölümünün bu işçilerin yetenek ve dirayetleri dikkate alınarak yapılması, iş ve yemek saatlerinin önceden belirlenmesi ve buna uyulması, işçilerin yeterlilik ve sadakatlerine göre seneden seneye koşullarının iyileştirilmesi, çiftlik varlıklarına kendi malları gibi bakıp benimsemelerinin ve korumalarının sağlanması diğer önemli vurgular arasında sıralanmıştır (Zakaryan, 1893:178).

Zakaryan’ın çalışanların görevlendirilmesi ve ücretlendirilmesi için önerdiği çalışana uygun işin verilmesi, zamanında ücret ödeme, teşvik/prim ödemeleri, çalışana iyi muamele, disiplin ve emirlerin sorgulanmaması, işletmenin benimsetilmesi gibi önerilerinin, Batı’da muadil dönemlerde uygulama alanı bulmuş klasik organizasyon teorilerinden Taylorizm’i yer yer çağrıştırmakla birlikte ona göre çok daha çalışan odaklı ve insancıl yönler barındırdığı belirtilebilir.

5.7. Tarımsal Faaliyetlerin Hukuki Çerçevesi (*Kavanin-i Ziraiye*)

Eserin yedinci bölümü olan “*Kavanin-i Ziraiye*” de Zakaryan devrinin tarımsal faaliyetlerle ilgili hukuki altyapısını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bölümde Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye’nin ilgili hükümleri, Arazi Kanunname-i Hümayunu, Tapu Nizamnamesi, Tapu Senedatı Hakkında Olan Talimat’tan bir madde, Ceza Kanunname-i

Hümayun'unun ilgili hükümleri ve İcar-Akar Nizamnamesi sunulmuştur. Zakaryan'ın bu maddeleri yer yer aynen aldığı, yer yer de sadeleştirdiği veya kısalttığı görülmektedir.

Eserin bu bölümünde ilgili maddeleri sunulan *Büyü*, İcarat, *Gasb (ve İtlaf)*, *A'yan-ı Müştereke*, *Ahkâm-ı Emlak ve Şirket-i İbâha-i Müzara'a* kitapları, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin bazı bölümleridir. Mecelle, her biri ayrı bir komisyon tarafından düzenlenmiş toplam 16 kitap ve 1851 maddeden oluşmaktadır. 1869-1876 yılları arasında hazırlanarak parçalar halinde yürürlüğe girmiştir (Karahasanoğlu, 2011).

Mecelle'nin *Büyü* isimli kitabı; tarımsal ürünlerin satışı, borç-alacak ilişkileri, anlaşmazlıklar ve sorumluluklarla ilgilidir. İcarat; hayvan veya arazinin nasıl ve ne koşullarda kiralanacağına ilişkin hükümler içermektedir. *Gasb ve itlaf*; arazi, hayvan, tarımsal ürün veya tarımsal faaliyetlerle ilgili tarafların hak ihlalleri ve doğacak sorumlulukları ele almaktadır. *A'yan-ı Müştereke*, arazi veya hayvan üzerindeki ortak mülkiyet hakkı ve sonuçlarını değerlendirmektedir. *Ahkâm-ı Emlak*; bir mülk üzerinde sahibinin tasarrufu ve başkasının hak ihlalleri sonucu doğan karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesini konu almaktadır. *Şirket-i İbâha* ve *Müzaraa*'da ise yabancı hayvanlar, kendiliğinden yetişen bitkiler vb. kullanımı, su kaynaklarının ortak kullanımı ve kısıtlanması ile tarımsal faaliyet gerçekleştirmek için oluşturulan süreli ortaklıklarda ekim, harman faaliyetleri ve ortakların hasılat paylaşımı hakkında hükümler yer almaktadır. Eserde bu kitapların bazı hükümleri yer yer kısaltılarak veya sadeleştirilerek sunulmuştur (Zakaryan, 1893: 179-192).

1858 yılında yayınlanan *Kanunname-i Arazi* 132 maddeden oluşmaktadır (DAGM, 2014: 21). Zakaryan, *Kanunname-i Arazi*'den aldığı ilgili maddelerin bir kısmını sadeleştirmiş ve kısaltarak sunmuştur. Eserde kanunnamede yer alan arazi türleri (*arazi-i memluke*, *arazi-i meriyye*, *arazi-i mevkufe*, *arazi-i metruke*, *arazi-i mevat*) ve bu arazilerde tasarruf hakları ile ilgili işlemler ele alınmaktadır. Buna ek olarak ilgili arazilerdeki ayrıntı mahiyetindeki (*müteferriat*) kendiliğinden yetişen bitkilerin veya doğal su kaynaklarının kullanımı, başkasının tarlasında hayvan otlatmak, köy ve kasaba sınırlarında harman işlemleri, denizin kullanımı vb. işlemler hakkında da bazı maddeler sunulmuştur (Zakaryan, 1893: 193-203).

Tapu Nizamnamesi, 1858 yılında yayınlanmış olup 33 maddeden oluşmaktadır (DAGM, 2014: 130-137). Eserde bu nizamnamenin sadece 6, 7 ve 8. maddelerine atıf yapılmıştır. Bu maddelerde arazi satışı üzerinden alınacak harç ve diğer kesintiler hakkında bilgiler verilmektedir. Eserde ayrıca 1860 yılında yayınlanan *Tapu Senedatı Hakkında Olan Talimat*'dan sadece 7. madde sunulmuştur. Burada da bir çiftlik satışından arazi üstündeki bina, ağaç vb. dikkate alınmaksızın alınacak harç tutarı belirtilmektedir (Zakaryan, 1893: 203-204).

Tanzimat döneminde 1840, 1851 ve 1858 yıllarında ceza kanunnameleri düzenlenmiştir (Candan, 2015: 73). 1858 Ceza Kanunname-i Hümayunu, Tanzimat döneminin en önemli ceza uygulaması olup Fransız Ceza Kanunu ile yerli hükümlerin bir araya getirilmesi yoluyla oluşturulmuş bir düzenlemedir. 1911 ve 1914 yıllarında önemli değişiklikler dışında aynen uygulanmıştır. (Aydın, 1993:482). Eserde bu kanunun tarımsal faaliyetlerle ilgili bazı maddelerine atıf yapılmıştır. Bu maddelerde tarımsal ürünlerin, hayvanların, alet ve edevatın zarar görmesi veya çalınması, arazi veya su kaynaklarına zarar verme gibi durumlarda ilgili kişilere verilecek hapis ve para cezaları hakkında bilgiler yer almaktadır (Zakaryan, 1893:204-207).

İcar-Akar Nizamnamesi, 10 Rebi'ül evvel 1291 Hicri ve 15 Nisan 1290 Rumi (27 Nisan 1874) tarihinde yayınlanmış olup nakdi gelir sağlanan mülklerin kiralanmasına yönelik 33 maddeden oluşan hükümleri içermektedir (Reyhan, 2002:130). Arazi, çiftlik, bostan, dükkân gibi mülklerin kiralanmasında mukavelenamelerin düzenlenmesi, kira süreleri, kira ödemeleri, mülk üzerinde bulunan bina, ağaç, alet- edevat vb. kullanımı ve iadesi, mukavelenin iptali ve değiştirilmesi gibi hükümlerin yer aldığı bu nizamnameyi Zakaryan diğerlerinden farklı olarak eserinde tam metin olarak sunmuştur (Zakaryan, 1893:207-215).

Zakaryan, “Çiftlik İdaresi”nin sekizinci ve son bölümünü muhasebe uygulamalarına ayırmıştır. Gerek Zakaryan'ın konuya verdiği önem, gerekse Osmanlı tarım işletmelerinde muhasebe uygulamaları hakkında sınırlı sayıda eser bulunması sebebiyle konu, bu çalışmanın takip eden kısmında ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmiştir.

6. TARIM İŞLETMELERİNDE MUHASEBE UYGULAMALARI: KULLANILAN DEFTERLER VE HESAPLAR (USUL-İ DEFTERÎ-İ ZİRAAT)

Zakaryan, eserinin önsözünde tarım işletmelerinde muhasebenin önemini şu cümlelerle vurgulamaktadır: “Bir çiftçi için hesap ile usul-i defterî tahsili mecburidir. Çünkü muamelat-ı umumiyenin hüsn-ü cereyanıyla ittihâz ettiği usul-i ziraatın kar ve ziyanını, alacak ve vereceğini, falan ve falan mevsimlerde vuku bulacak ameliyata sarf olunmak üzere sandıkta bulundurulacak ve bulundurulabilecek nakdin miktarını ancak bu sayede tayin edebilir.” Bununla birlikte yazar, 19.yy. sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinde muhasebe düzeninin henüz yerleşmemiş olduğunu ifade etmektedir: “Bir çiftlik arazisinin tedabir-i fenniye ve saire ile ıslahı, gübre va ’zı ve sair vesait ile teksir-i kuvveti, ebniyesinin ilave ve tamiri ile tezyid-i kıymeti, yanaşma ve hayvanatın çalıştıkları günlerin yekûnu, vuku bulan bilcümle masarîfin ziyii ile mahsulat-ı umumiyenin kaç mal olduğu takdir ve hesap olunmak usullerinin kâffesinin bizim çiftliklerce henüz tatbik ve talimi gayet uzun, müşekkel ve bazen mümkünsüz olduğundan bunlardan bazılarını nazar-ı ehemmiyete alarak ona göre hesaplar açmak, defter şekilleri tanzim etmek usullerini tavsiye ve irae edeceğiz”(Zakaryan, 1893:216-217).

Zakaryan, bir çiftlikte çok çeşitli muhasebe hesabının kullanılması gerektiğini ancak bu hesapların bazıları işlem hacmi açısından sınırlı ve kısa olduğundan her bir hesap için ayrı bir defter açmak yerine dört-beş hesabı bir deftere toplamanın daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda on yedi hesap ile yevmiye ve demirbaş defterlerini içeren toplam beş defter⁹ tanımlamıştır. Bu defter ve hesapların usul ve şekillerini kendi tecrübelerinden yola çıkarak belirlediğini ifade etmiştir.

Zakaryan, döneminde tarım muhasebesi ile ilgili eserlerden yer yer farklılıklar gösteren özgün bir yaklaşım geliştirmiş görünmektedir. Zira Osmanlı tarım muhasebesinin en bilinen kaynaklarından olan Aram

⁹ Eserde sıralanan beş adet defter; aslında on yedi hesap, yevmiye ve demirbaş defterlerinin faaliyet türlerine veya hesaplar arası ilişkilere göre sınıflandırılması maksadıyla kullanılmaktadır. Zakaryan’ın tanımladığı müsvedde, yevmiye ve demirbaş defterlerine ek olarak hesapların işleyişinden zımnen kullandığı anlaşılabilir defter-i kebir (eserde bu defter adı doğrudan kullanılmamıştır) şeklinde 4 adet muhasebe defteri yer aldığı görülmektedir.

Margosyan'ın 1885 yılında yayınlanan “*Muhasebe-i Ziraiye*” isimli eserinde yazarın kendi öngördüğü kayıt düzeni doğrultusunda demirbaş, muhasebe-i ayniye, muhasebe-i nakdiye ve muhasebe-i ziraiye şeklinde dört adet defter tanımlanmıştır. Ancak Margosyan, tarım muhasebesinin bütününe ele alamaması açısından eleştirilmektedir (Güvemli, 2000: 665-666). Bu sınıflandırma ve kayıt Zakaryan'ınki ile ciddi farklılıklar göstermektedir. Aslında Zakaryan, önceki eserlerde yer alan muhasebe anlatımlarının Osmanlı çiftliklerinde uygulanabilirliğini eleştirmekte, şahsi tecrübeleriyle farklı bir yaklaşım geliştirdiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: “...ziraatta ve çiftlik idaresinde dahi tutulacak defter için ya her çiftlik sahibi tarafından tayin edilen yahut müellifler tarafından talim ve irae olunan usullerden biri ittihaz edilmekte ise de biz bunların hiçbirine imtisal etmeyerek çiftliklerde tutulması lazım gelen usul ve şekillerini kendi tecrübelerimiz veçhiyle göstereceğiz” (Zakaryan, 1893:216).

6.1. Birinci Defter: Yevmiye Defteri ve Ahval-i Hava Hesabı

Zakaryan, bu deftere yevmiye defteri ve bir yıllık hava durumunun kaydedileceği ahval-i hava hesabını almaktadır. Yevmiye defterinin 1893 yılı itibariyle Osmanlı tarım işletmelerinin hiçbirinde tutulmuyor olduğunu, ancak bu defterin çok önemli olup tarım işletmelerinde mutlaka kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Yevmiye defterine akşamdan akşama kayıt yapılacağından unutmamak ve karıştırmamak için gün içinde “*akıl defteri*” de denilen bir “*Müsvedde Defteri*” tutulması gerektiğini belirtmektedir. Müsvedde defteri tutmak ve buradaki bilgilerin yevmiye defterine düzenli bir biçimde aktarımını sağlamak devrinin muhasebe anlayışıyla uyumludur. Nitekim bu anlayış Fardis Efendi tarafından Fransızca'dan tercüme edilen “*Usul-i Defteri*” (1871), Mehmed Mecdettin'in “*Mebadi-i Usul-i Defteri*” (1884) ve Hasan Tahsin'in “*Yeni Usul-i Defteri*” (1895) adlı eserlerinde de açıkça görülmektedir.

Zakaryan, yevmiye defterini gün içinde bir tarım işletmesinde gerçekleşmiş tüm işlemlerin kaydedileceği, işlemlerin türü ve tutarı ile bu işlemlerin hangi muhasebe hesabının neresine kaydedileceği bilgisinin yer aldığı bir defter olarak tanzim etmektedir. Zakaryan'ın yevmiye defteri örneği Şekil I'de sunulmuştur.

Şekil 1’de yer alan yevmiye defteri örneğinde soldan sağa doğru sırasıyla işlemin türü (ambar, hayvanat, müstahdem gibi), işlemin tarihi ve açıklamalı yevmiye maddeleri (işlem hakkında kısa açıklama ve tutar bilgileri), bu işlemle ilgili hesapların defter numarası ile bu defterdeki sayfa ve sıra numarası bilgileri yer almaktadır.

Şekil 1-Yevmiye Defteri

Baki-i Defter			Tarih ve Mevâdd	Nev-i Hesap
Madde	Sahife	Numero		
			_____ Fi 14 Haziran Sene 309 _____	

Kaynak: *Zakaryan, 1893:234.*

Yevmiye defterinde maddelerin sol tarafında bu maddedeki hesapların müsvedde ve defter-i kebir gibi diğer defterlerin hangi madde ve hesaplarıyla ilişkili olduğunun gösterilmesi devrinin muhasebe kayıt mantığı ile (örneğin Hasan Tahsin (1895)’de bu yönlü defter kayıtları gösterilmektedir) uyumludur.

Yevmiye defterine kaydedilen işlemlerde hesapların borçlu ve alacaklı olduğuna dair bir açıklama bilgisi sunmamakla birlikte Zakaryan bu hesapları ayrı ayrı tanımlarken çift yanlı kayıt mantığı ile borç ve alacak (*ihracat-idhalat, medfuat-makbuzat, düyunat-matlubat*) gösterimleri sunmuştur. Buradan yola çıkılarak hangi hesabın borçlu ve hangi hesabın alacaklı olduğuna ilişkin açıklamanın yevmiye defterinde de yer aldığı öne sürülebilir. Zira ilgili dönemin kayıt mantığına göre yevmiye kayıtları borçlu ve alacaklı hesap isimlerinin yanında işlem tutarının tek seferde gösterilmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Hasan Tahsin (1895:66) tarafından sunulan bir yevmiye kaydında yer alan “*Hilmi Efendi Emtia-i Umumiyyeye 1200 kuruş*” ifadesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Hilmi Efendi borçlu hesap, Emtia-i Umumiye ise alacaklı hesap olup işlem tutarı 1.200,- kuruştur. Zakaryan’ın sunduğu yevmiye defterinin “*Tarih ve Mevadd*” sütunundaki yevmiye maddelerinde de bu doğrultuda kayıt tutulduğu tahmin edilmektedir.

Zakaryan, birinci defter bünyesinde defterin bir tarafına yevmiye kayıtları tutulurken diğer tarafında ise 365 günlük bir hava durumu cetveli olan Ahval-i Hava Hesabı'nın yer almasını önermektedir. Bu hesapta gün içinde meydana gelen yağış, nem, en yüksek ve en düşük sıcaklık bilgileri, havanın bulutlu, rüzgârlı vb. olması ile bu koşulların meydana gelişi ile ilgili açıklamalar bölümü yer almaktadır. Hesap her ne kadar bir muhasebe hesabı olarak nitelendirilemeyecekse de Zakaryan, yevmiye kaydında belirtilen muhasebe işleminin meydana geldiği gün hava durumunun da belirlenmesini sonraki senelerde yapılacak planlama ve tahmin işlemleri için çok önemli görmektedir. Tarihler bağlamında yevmiye defterindeki işlemler (tutar bilgilerinin yanında, hububat miktarı, işçi sayısı, hayvan sayısı, arazi büyüklüğü vb.) tarımsal faaliyetlerin sonraki yıllardaki planlaması için de önemli görülmektedir. Kaç dönüm arazinin ne zaman, ne kadar sürede ve kaç işçi, hayvan ve tohumluk hububat kullanılarak ekildiği, kaç hayvandan ne kadar süt, süt ürünleri yapığı, kıl alındığı ve bu işlemlerin parasal tutarları, ölüm, doğal felaket vb. sebebiyle oluşan zararlar, gibi bilgiler bir sonraki yıl benzer işlem gerçekleştirilirken de kullanılabilir (Zakaryan, 1893:218-219).

6.2. İkinci Defter: Bütçe (Muvazene) Hesabı, Demirbaş Defteri, Arazi, Emlak ve Binaların Kayıtları

Zakaryan bütçeyi bir tarım işletmesinin bir sene zarfında tahsil veya tahakkuk edecek gelirleri ile tediye veya tahakkuk edecek giderlerinin tahmini ve denkleştirilmesini sağlayan bir cetvel olarak tanımlamaktadır. Bir tarım işletmesinde elde edilecek gelir ve katlanılacak giderlerin çok çeşitli olması sebebiyle tahmin ve bütçelemenin zor olduğunu ancak bütçenin işletme yönetiminin devamlılığı açısından çok önemli olması sebebiyle yaklaşık rakamlarla da olsa mutlaka düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Zakaryan, 1893:221-222).

Zakaryan bir örnek üzerinden bütçe hesabını anlatmıştır. Bu örneğin 19.yy. sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinde bütçe uygulamasını göstermesi açısından önemli olduğu düşünöldüğünden Şekil 2a-2b'de transkripsiyonu sunulmuştur. Örnekte Gelirler (*Varidat*) bölümünde nakit, senetli ve senetsiz alacaklar (*Sermaye*), kira gelirleri (İcarat), mahsullerin satış gelirleri (*Mahsulat-ı Arziye*), hayvan ve hayvansal ürünlerin satış gelirleri (*Hayvanat*), bal, balmumu, ipek böceği

kozası, ağaç vb. (*Hasılat*) satış hasılatı bütçelenmiş gelir kalemlerini oluşturmaktadır. Giderler (*Masarifat*) bölümünde vergi ve benzeri yasal yükümlülükler, sigorta tutarı, ödenecek borçlar (*Tekalif ve Düyunat*), çalışanlara ödenen maaş, yevmiye, yemek, giyim vb. harcama tutarları (*Müstahdemin*), hayvanların yem, nal, koşum takımı harcamaları ve yeni hayvan satın alımları (*Hayvanat*), tohumluk ürünler, bağ ve bahçe bakım harcamaları (*Mezruat*), kırtasiye harcamaları, alet ve edevat alımı ve tamiri, doktor ve ilaç masrafları, binaların tamir masrafı vb. (*Mesarifat-ı Muhtelif*) bütçelenmiş giderleri ifade etmektedir. 132.000,- kuruş toplam tahmini gelire karşılık örnekte 113.860,- kuruş toplam tahmini gider yer almaktadır. Bu doğrultuda tarım işletmesinin tahmini nakdi fazlası (*ticaret-i nakdiye*) 18.240,- kuruş olarak ön görülmüştür.

Zakaryan tarım işletmelerinde *Demirbaş Defteri*'nin kullanımına oldukça önem vermektedir. Bu defter bünyesinde yedi kısımdan oluşan bir sınıflandırma yapmaktadır. Şekil 3'te transkripsiyonu sunulan Demirbaş Defteri örneğinde bir tarım işletmesinin nakit ve alacak türünden sermayesi (*Sermaye*), sahibi olduğu araziler (*Arazi*), binalar (*Ebniye*), hayvanlar (*Hayvanat*), ekilmiş veya eldeki hububat (*Hububat*), makine, alet, edevat, mutfak malzemeleri, ev eşyaları vb. (*Eşya-yı Muhtelif*) varlıkların parasal tutarları ile vergi ve diğer borçlar (*Düyunat*) takip edilmektedir. Bu defterdeki demirbaş tanımlamasının günümüzdeki anlamının oldukça dışında olduğu açıktır. Zira demirbaş defteri işletmenin varlıkları, borçları ve sermayesini bir arada gösteren bir esas defter olarak ele alınmaktadır. Bu defter bir tarım işletmesinde kar ve zararın bulunmasında da¹⁰ temel alınmaktadır. Bir seneden diğerine devrolunan demirbaş defterlerinin bakiyeleri arasındaki fark işletmenin karını veya zararını belirleyebilmektedir. Bu önemi sebebiyle Zakaryan, tarım işletmesinin tüm varlık ve borçlarının dikkatli ve ayrıntılı bir biçimde sayılarak kayıtlardaki tutarlarla karşılaştırılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır (Zakaryan, 1893: 222-224). Zakaryan, tarım işletmelerinde bilanço kullanımından bahsetmemektedir. Nitekim Margosyan (1885) da bilançoya değinmemiştir. Bununla birlikte *Demirbaş Defteri*'nin bir tür bilanço görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır.

10 Demirbaş Defteri, Margosyan (1885) tarafından da esas defterler arasında önemle belirtilmekte olup bu yazar da kar ve zararın dönemler arasında bu defterin bakiyelerinin karşılaştırılması yoluyla bulunabileceğine dikkat çekmektedir (Güvemli, 667-668).

Zira çalışmanın takip eden bölümünde de görüleceği üzere hesapların dönem başı tutarları Demirbaş defterinden alınmakta, hesapların dönem sonu bakiyesi de bu deftere aktarılmaktadır.

Şekil 2a: Bütçe (Muvazene) Hesabı

MÜFREDAT	NEV'İ	KIYMET		YEKÛN		İCMAL	
		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
SERMAYE							
Bütçenin tanzimine mevcut yüz lira behri 108den	Nukud	<u>10800</u>		12800	--		
“ “ mecut yüz mecrediye	“	<u>2000</u>	--				
20den	Malubat	<u>1000</u>	--	5000		17800	
Senetli senetsiz esami-i müfredatıyla derci lazım gelen	“	<u>4000</u>					
Senetli senetsiz esami-i müfredatıyla derci lazım gelen							
İCARAT							
Falan mahalde şu kadar dönüm şu kadar müddet falana icar olunan	Tarla	<u>4000</u>	--	<u>9000</u>			
“ “ “ olunacak	“	<u>5000</u>	--	<u>4000</u>			
“ “ “ olunan	Mera	<u>4000</u>	--	<u>3000</u>			
“ “ “ “ “	Bağ	<u>3000</u>	--	<u>6000</u>			
“ “ “ “ “	Meyve	<u>6000</u>		<u>1000</u>			
“ “ “ “ “	Bahçesi	<u>1000</u>		<u>10000</u>			
“ “kalan numarolu bir	Sebze “	<u>9000</u>					
kahvehane ... müddetle falana	Akaret	<u>5000</u>		<u>10000</u>	--		53000
“ “ üç taşlı değirmen “	“	<u>1000</u>					
“ “ şu kadar dönüm ormandan	Orman						
kömür ihrakı “ “	“						
“ “ üç kıta çalılık tathiri	“						
“ “ taş ocağı tuğla harmanı	“						
kum ihraciyesi ya müfredat	Muhtelif						

MAHSULAT-I ARZİYE						
Buğday tohumluk olarak fûruhtu keşf	Hububat	<u>6000</u>		<u>11000</u>		
olunan şu kadar şinik	“	<u>4000</u>				
“ ekilmek “ “ “ “	“	<u>1000</u>				
Tarla icarı şu kadar dönümden şu kadar	Meyve	<u>8000</u>		<u>12000</u>		
şinik	“	<u>2000</u>		<u>6000</u>		
Falan mahalde şu kadar dönüm bağlardan	“	<u>2000</u>		<u>4000</u>	--	33000
.. cinslerden .. kıyye üzüm	Ot ve	<u>6000</u>				
“ “ “ aded zeytin	Saman	<u>4000</u>				
ağaçlarından şu kadar kıyye zeytin	Muhtelif					
“ “ incir “ “						
incir						
Fazla şu kadar saman aşğılık olarak						
fûruht olunacak ... kıyye ot						
Şu kadar kıyye tütün soğan patates ve ...						
araba saz kamış ve						
HAYVANAT						
İhtiyar olarak fûruht olunacak şu kadar re's	Ahır	<u>8000</u>	--			
bargir kısrak tay	“	<u>4000</u>				
Damızlık “ “ “ “ “	“	<u>2000</u>		<u>14000</u>		
aygır	Dam	<u>3000</u>				
Yaz mevsiminde falan işlerde kiraya	“	<u>2000</u>	--			
gönderilecek bargir icaratu	“	<u>1000</u>		<u>6000</u>		
Fûruht olunacak manda inek dana vesaire	Ağıl	<u>3000</u>				
Şu kadar kıyye süt yoğurt kaymak yağ	“	<u>1000</u>	--	<u>4000</u>		
Falan mevsimde falan işlerde şu kadar	Kümes	<u>500</u>				
araba kirası	“	<u>200</u>		<u>700</u>	--	24700
Fûruht olunacak şu kadar koyun kuzu keçi						
oğlak						
“ “ yapağı kıl deri süt peynir						
“ “ kaz tavuk hindi palaz piliç						
“ “ kıyye tüy ve yumurta adedi						
HASILAT						
Şu kadar kovandan şu kadar kıyye bal ve	İdarehane	<u>300</u>	--	<u>300</u>		
bal mumu	Mübayaat	<u>2700</u>	--	<u>2700</u>		
Falan ve falan cinslerden şu kadar kıyye	Demirci	<u>500</u>		<u>500</u>		
ve kile koza ...	Hekim ve					
Dere boylarındaki şu kadar kavak ağacı	Mualecat					
	Muhtelif				--	<u>3500</u>
YEKÛN						<u>132000</u>

Kaynak: *Zakaryan, 1893: 236.*

Şekil 2b: Bütçe (Muvazene) Hesabı

MASARİFAT

MÜFREDAT	NEV'İ	KIYMET		YEKÛN		İCMAL	
		Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
TEKÂLİF ve DÜYUNAT							
Tarla çayır bağ bahçe koçan ve müfredat mucibince	Vergi	1000					
	“	<u>200</u>	---	1200			
Emlak eşcar ve ... “ “	Ağnam	<u>2000</u>	---	2000			
	Resmi	<u>160</u>	---	160			
Takriben şu kadar re's koyun keçi	Bedel-i	<u>3000</u>	---	3000			
Şu kadar nüfus-u mükellefe	Nakdî	<u>7000</u>	---	7000			
Falan mahalde şu kadar dönüm tarla	Bedel-i	<u>2000</u>	---	2000	--		
mera çayır bağ bahçe ve dam mekan	İcar	<u>10000</u>	---	10000		34360	
Aynen bedelen verileceği tahmin olunan hububat ... ve saire	Aşar						
Falan ve falan ebniyenin bir senelik bedeli	Sigorta						
Senetli ve senetsiz falan ve falan hesaplardan dolayı falan ve falana	Düyün						
MÜSTAHDEMİN							
Memur kahya korucu odacı yanaşma .. nefer her birinin aylığı .. baliği ...	Maaşat	<u>25000</u>	---	25000			
	Yevmiye	<u>5000</u>	---	5000			
Orak ve harman mevsimlerinde şu kadar nefer	Taamiye	<u>10000</u>	---	10000			
	Muhtelif	<u>10000</u>	---	<u>10000</u>		<u>50000</u>	
Memur ve yanaşma ve amele ceman ... günlük buğday erzak ve saire							
Müstahdemin için elbise kepenek çarıklık ve saire							
HAYVANAT							
Ahır dam ağıl kümes için arpa yulaf saman ot ve saire	Yem	<u>4000</u>	---	4000			
	Nal	<u>500</u>	---	500			
Bargir öküz cem'an şu kadar re's şu kadar giyim-i cedid ve ...	Koşum	<u>500</u>	---	500			
	Mübayaat	<u>1500</u>	---	<u>1500</u>	--	<u>6500</u>	
Eyer semer baş ipi yem torbası ve saire							
Falan ve falan cinsten şu kadar re's							

MEZRUAAT							
Falan ve falan cinslerden Şu kadar kile Şinik ve kıyye	Tohum- luk	<u>4000</u>	---	<u>4000</u>			
“ “ mahallerde ihdas olu- nacak Şu kadar d6n6m mesarifi	BaĒ Bahçe	<u>1000</u> <u>1000</u>	---	<u>1000</u> <u>1000</u>	--	0006	
“ “ “ “ “ ve tahyir edilecek .. d6n6m							
MESARİFAT-I MUHTELİFE							
Kırtasiye mahrukāt tenvirat gazete bedeli ve saire	İdarehane Mübayaat	<u>1000</u> <u>5000</u>	---	<u>1000</u> <u>5000</u>	--		
Arazi emlak âlât ve edevat ve saire	Demirci	<u>600</u>	---	<u>600</u>			
Âlât ve edevat imali ve tamiri	Hekim ve Mualecat	<u>400</u> <u>10000</u>	---	<u>400</u> <u>10000</u>			
Müstahdemin ve hayvanat için mak- tuan veyahut takriben	Muhtelif					17000	
Misafir masrafı çocukların mektep ücretleri ebniye inşa ve tamirâtı						113860	
YEKUN						18240	
Takdir ve tahmin olunan ticaret-i nakdiye						132000	

Kaynak: *Zakaryan, 1893: 237.*

Şekil 3: Demirbaş Defteri

Baki-i Defter			MÜFREDAT	EŞYA			KIYMET		YEKÜN		İCMAL	
Madde	Sahife	Numero		Nev'i	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
			<p>SERMAYE Esna-i devirde mevcut bulunan altın gümüş mağuşşe vesaire müfredatıyla, senetli senetsiz bilcümle matlubatın miktarı cinsi , akçe “ “</p>	Nukud Matlubat								
			<p>ARAZİ Ziraat olunan tarla çayır ve emsali müfredatıyla, Umum bağ meyveli sebze bahçesi meyve ağaçları Kuru çalılık dere boylarında arazi dahilinde yabani ağaçlar Dağlık tepelik taşlık sazlık vesaire Bataklık göl taş ocağı vesaire</p>	Ekilip Biçilen Bağ Bahçe Orman Mera Muhtelif								
			<p>EBNİYE İdarehane oda fırın ambar samanlık ahır dam kümes ağıl kışla aralık vesaire Değirmen dükkan mağaza ve saire Şose kaldırım taş ve ahşap köprü yol hendekleri Ötede beride bulunan kulübeler havuz çeşme su yolları kesik hendek çalı duvar</p>	Çiftlik Akaret Köprü ... Muhtelif								

		HAYVANAT Bargir merkep tay sığa eşkali.... aded vesairesiyle Manda kara sığır inek ve öküz ve boğa ve yavruları deve müfredatıyla Koyun keçi kuzu oğlak cinsi ve miktarı müfredatıyla Kaz tavuk hindi ördek palaz piliç cinsi ve adediyle Bal ve oğul arısı kovanları Alî cinsden ve kıymetli kelpeler besili.. tavşanı güvercinlik vesaire	Ahır Dam Ağıl Kümes Arılık Muhtelif																	
		HUBUBAT Bilcümle hububat nev'i ve miktarı tarlaların aded ve vasatî müfredatıyla Beher cinsten ne miktar ve ne halde bulunduğu Mevcut saman ve ot miktarı ve ne halde olduğu çayır otları saman keten vesaipe saptıkları	Mezrua Ambarda Samanlıkta Yığınlarında																	
		EŞYA-i MUHTELİFE Bilcümle eşya-i beytiye kütüphane defatir evrak eşya vesaire müfredatıyla Mutbah fırın süthane ambar vesaire eşyası yanaşma örtüleri ve hayvan çuvalları Makine vesair bilcümle âlât ve edevat müfredatıyla Mevcut çiftçi takımları yedek edevat ve taslak takım deri vesaire Mevcut pirinç fasulye yağ un kepek vesaire	İdarehane Çiftlik Çift altı Mağaza Erzak ambarı																	
		DÜYUNAT Ahval-i miriye ve rüsum ve saire Senetli senetsiz öteye beriye olan bilcümle borçlar	Tekalif Muhtelif																	

Kaynak: *Zakaryan, 1893: 240.*

“*Arazi ve Emlak Kuyudu*” adı altında Zakaryan sahip olunan arazi ve/veya arsaların mevcut değeri, intikal değeri ve eğer icar işlemleri söz konusuysa yıllık kira getirisini kuruş ve para¹¹ cinsinden kaydetmektedir. Buna ek olarak ilgili gayrimenkulün dönümü, enine-boyuna arşın cinsinden uzunluğu ve tapu defterindeki bilgileri sunulmaktadır. “*Arazi Hesabı*” sahibi olunan araziye ve arazi üzerindeki ağaç, taşlık, göl vb.ni türlerine göre Girişler (İdhalat) tarafında ayrı ayrı kuruş ve para cinsinden, satılan/elden çıkarılan araziye de yine tür ve tutar bilgileriyle Çıkışlar (İhracat) tarafında gösteren bir hesaptır. Burada sınıflandırılan varlık türleri tarla, çayır, mera, boş arazi, bağ, meyve/sebze bahçeleri, meyve ağaçları, orman, yabancı ağaç, çalılık, taş ocağı, göl, bataklık ve diğer varlıklar şeklinde gösterilmektedir. Hesap varlıkları hem ayrı ayrı hem de toplam giriş/çıkış tutarları ile sunmakta dolayısıyla İdhalat ve İhracat toplamları arasındaki fark mevcut arazi ve diğer varlıkların tutarına işaret etmektedir. “*Ebniye*” hesabında bir tarım işletmesinin sahibi olduğu bina vb. ile diğer yapılar izlenmektedir. Bu hesapta tanımlanan bina ve diğer yapılar; hane, oda, fırın, ambar, samanlık, ahır, dam, ağıl, kümes, arılık, değirmen ve hark, çeşme ve suyolları, kuyu ve havuz, köprü ve yollar ve muhtelif yapılar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu hesabın çalışma prensibi aynen Arazi Hesabı’ndaki gibidir. Arazi - emlak ve binalar hesaplarının mevcut toplam tutarları Demirbaş Defteri’nde de gösterilmektedir. Zakaryan, bu varlıklara ilişkin tamir - bakım ve değeri artırıcı harcamaların ilgili varlık hesaplarına yansıtılması gerektiğini de vurgulamıştır (Zakaryan, 1895:225).

6.3. Üçüncü Defter: Sandık, Hesab-ı Cari, İcarat ve Müstahdemin Hesapları

Sandık Hesabı, sandığa giren paraların *Makbuzat* ve çıkan paraların ise *Medfuat* taraflarına kaydedildiği bir hesap olup para giriş/çıkışlarının hangi hesaplarla ilişkisi olduğunu ilgili defter ve hesabın sıra ve madde numaralarıyla göstermektedir. Makbuzat ve Medfuat taraflarının parasal tutar farkı işletmenin nakit mevcuduna işaret etmektedir. *Hesab-ı Cari*’nin çalışma prensibi Sandık Hesabı’yla benzer olup bu hesapta işletmenin senetli ve senetsiz borç ve alacakları takip edilmektedir (Zakaryan, 1893:226-227).

¹¹ 1 para = 1/40 kuruş değerindedir.

İcarat *Hesabı*, işletmenin kiraya verdiği tarla, mera, meyve/sebze bahçesi, çayır, orman, çalılık, taş ocağı, tuğla harmanı, değirmen, dükkân ve dere kumu çıkarılan bölgelerden tahakkuk eden kira gelirleri ile tahsil olunan kira gelirlerinin izlendiği bir hesaptır. Sandık, Hesab-ı Cari ve İcarat hesaplarının dönem başı tutarları Demirbaş Defteri'nden devralınmaktadır. *Müstahdemin Hesabı* ise çalışanlara maaş, yevmiye, aynı ödemeler vb. tutarların borç (*Düyun*) kaydedildiği ve varsa çalışanlardan olan alacakların (*Mathup*) izlendiği bir hesaptır. Hesaptaki her işlem için çalışanın mühür veya imzası da alınmaktadır (Zakaryan, 1893: 227).

6.4. Dördüncü Defter: Hayvanat, Tûyûrat, Hayvanat ve Tûyûrat Hasılat-ı Umumiyesi, Hububat Ambarı ve Mezruat Hesapları

Hayvanat Hesabı'na dönem başı tutarı Demirbaş Defteri'nden alınan hayvanlar ile satın alınan ve yeni doğan hayvanlar cins ve kuruş/para olarak tutarlarıyla hesabın giriş (İdhalat), satılan, tüketilen veya telef olan hayvanlar ise aynı şekilde hesabın çıkış (İhracat) tarafına kaydedilir. Hayvanlar kaydedilirken ahır (at ve eşek), ağıl (koyun ve keçi) ve dam (karasığır, manda) şeklinde üç bölüme ayrılır. Böylece hayvanlardaki giriş ve çıkış tutarları yerleri ve türlerine göre ayrıntılı takip edilebilmektedir. *Tûyûrat* (Kanatlılar) *Hesabı*'nda kümes hayvanları (tavuk, hindi, ördek, kaz, tavus kuşu), arılar ve ipek böcekleri türlerine ve parasal değerlerine göre takip edilmektedir. Hesap, Hayvanat Hesabı'nın çalışma prensibine benzer biçimde işlemektedir. Zakaryan, toplam sayılarının fazlalılığı ve/veya parasal değerlerinin büyüklüğüne göre Hayvanat Hesabı'nın yardımcı (muavin) hesaplara ayrılabilceğini belirtmektedir. Çalışma prensibi ana hesapla aynı olan bu tür yardımcı hesaplara at (*arap, macar, preşron, yerli atlar*), koyun (*kıvırcık, karaman*) ve keçiler (*gelibolu, malta*) için kayıt örnekleri de vermiştir. Yardımcı hesaplarda hayvanlar alt türlerine/ırklarına göre ayrılmakta, her tür/ırk hayvanla ilgili giriş ve çıkış tutarları takip edilebilmektedir (Zakaryan, 1893:228).

Hayvanat ve Tûyûr Hasılat-ı Umumiyesi Hesabı, işletmedeki hayvanlardan, arı ve ipek böceklerinden elde edilen ürünün parasal değerinin giriş (İdhalat), bu ürünlerin satışı veya takası/mübadesi işlemleri sonucu elde edilen/oluşan parasal değerine ise çıkış (İhracat) kaydedilmesi esasına dayanmaktadır. Zakaryan, bu ürünlerin işletme

bünyesinde bir başka ürüne dönüşmesi durumunda (süt-yoğurt, yağ, peynir gibi) dönüştürülen ürünün çıkış, dönüşen ürünün giriş yapılmasını ve değer farklılıklarına dikkat edilmesini önemle vurgulamaktadır. Hesap hayvansal ürünün elde edildiği yere (*ahır, ağıl, dam, kümes, arılık, böcekthane*) ve hayvanın türüne göre dağıtılmak üzere çeşitli ürünlere (*süt, yoğurt, peynir, yağ, kaymak, yapağı, kıl, deri, yumurta, bal, bal mumu, koza*) ayrılmakta, hem ayrı ayrı hem de toplam tutarlar takip edilebilmektedir (Zakaryan, 1893:229).

Hububat Ambarı Hesabı, dönem başı tutarı Demirbaş Defteri'nden alınmakla birlikte dönem içinde satın alınıp ambarda mevcut olan hububatın giriş (İdhalat) ve satılan hububatın dahi çıkış (İhracat) kaydedildiği bir hesaptır. İşletmenin arazi ve iklim şartlarına ve büyüklüğüne göre Hububat Ambarı Hesabı'nda çok çeşitli tahıllar miktarları (şinik, kile, kıyye, kantar) ve türleri, miktar başına ve toplam tutarları ile birlikte takip edilmektedir. Hesapta izlenebilecek hububat türleri olarak *Buğday*: Kızılca, Ak Siyez, Kılçksız, Yazlık *Arpa*: Yerli, Altı Sıralı *Yulaf*: Beyaz, Siyah *Keten*: Yerli, Rusya *Burçak*: Yerli, *Ayrı Mısır Buğday*: Yerli, Amerika *Darı*: Kum, Beyaz *Susam*: Yerli, Geyve *Pamuk*: Yerli, Amerika *Patates*: Fransız, Malta *Soğan*: Beyaz, Kırmızı *Bakla*: Yerli, Mısır *Duhan*: Samsun, Yenice, *Ot*: Yonca, Adi şeklinde verilmektedir. Keten, mısır, pamuk ve patates ziraatında yabancı türlerinde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Zakaryan, Hayvanat Hesabı'nda olduğu gibi burada da yardımcı hesap kullanılmasının önemine dikkat çekmekte, miktar ve/veya tutar açısından önemli olan hububatın ana hesabın yanında mutlaka yardımcı hesapta da (örneğin *Hububat Müfredatı: Buğday Hesabı*) izlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu vesileyle işletme yönetiminin hangi hububatın ne kadar mahsul verdiğini ve ne kıymetle satılabildiğini takip ederek yeni dönemin planlanmasını ona göre yapması gerektiğini vurgulamaktadır (Zakaryan, 1893: 229-230).

Mezruat Hesabı, işletmenin araziye ektiği hububatı izlediği bir hesap olup ekilen hububat giriş, üretilen hububat çıkış kaydedilmektedir. Hububatın türlerine göre ayrımı ve parasal değerinin kayıt mantığı *Hububat Ambarı Hesabı*'na benzer biçimde icra edilmektedir (Zakaryan, 1893:230).

6.5. Beşinci Defter: Erzak, Alât ve Edevat, Eşya-yı Beytiye ve Saire Hesapları

Erzak Hesabı'na işletme sahibi, ailesi ve çalışanlarının ihtiyaçları için haftalık veya aylık tedarik edilen veya satın alınan erzak türlerine ve kıymetlerine göre giriş (İdhalat), tüketilen erzak ise çıkış (İhracat) kaydedilmektedir. Erzak türleri olarak un, tuz, zeytinyağı, süt, peynir, yoğurt, yumurta, fasulye, bakla, mercimek, bulgur, nohut, soğan, sarımsak, sirke, pirinç, kahve, şeker, zeytin, gaz yağı ve muhtelif erzak sıralanmıştır. Bu hesap, işletmede erzak maliyetinin belirlenmesi ve denetlenmesi için oldukça önemli görülmektedir (Zakaryan, 1893: 231).

Âlât ve Edevat Hesabı, dönem başı tutarı Demirbaş Defteri'nden alınmak üzere tarım işletmesinde satın alınan, kullanılan/bulundurulmuş makine ve araç-gereçlerin¹² giriş (İdhalat), kırılan, bozulan, kaybolan veya kullanılamaz hale gelen bu tür varlıkların ise çıkış (İhracat) kaydedildiği bir hesaptır. Zakaryan, tarım işletmelerinde makine ve araç-gereçlerin takibinin çok önemli olduğunu, ancak döneminde Osmanlı tarım işletmelerinde bu tür varlıkların bir muhasebe hesabı vasıtasıyla izlenmediğini üzülenek belirtmektedir (Zakaryan, 1893:231-232).

Eşya-yı Beytiye ve Saire Hesabı, bir tarım işletmesinde önceki dönemden devralınan veya kullanılmak üzere satın alınan hane, oda, mutfak ve fırın eşyasının giriş (İdhalat) ve kullanılamaz hale gelen veya elden çıkarılan eşyanın ise çıkış (İhracat) hanelerine kaydedilmesi prensibi ile çalışmaktadır (Zakaryan, 1893: 232).

Yevmiye Defteri'nde borçlu ve alacaklı hesaplar tanımlanmış olmakla birlikte her bir hesabın en solunda "*Baki-i Defter*" adıyla yer alan bölümde bu hesabın hangi hesap veya hesaplarla karşılıklı çalıştığı,

¹² Eserde makine ve araç-gereçler türlerine ve alt türlerine göre şu şekilde sıralanmaktadır: *Saban*: Kara Saban, Ağaç Pulluk, Demir Pulluk, Çifte Demirli *Tarak*: Ağaçtan, Demirden, Tahtadan *Tohum Âlâtı*: Heybe, Kutu, Makine *Loğ*: Taştan, Ağaçtan, Dökmeden *Orak Âlâtı*: El Orağı, Tırpan, Biçer Makine, Biçer Bağlar Makine *Harman*: Döğen Tahtası, Makine, Buhar Makinesi, Mısır Tefrik Makinesi *Kalbur*: Yerli Sırım, Yerli Tel, Tefrik Edecek Makine *Edevat-ı Muhtelif*: İki Tekerlekli Araba, Dört Tekerlekli Araba, Ufak Boyunduruk, Büyük Boyunduruk, Orta Zinciri, İnce Zincir, Urgan, Kazma, Çapa, Kürek, Bel, Burgu, Keser, Testere, İşgi, Dingil Taslağı, Top Taslağı.

söz konusu hesapların defter sırası, sayfa ve madde numaraları yazılarak da takip edilmiş olmaktadır.

7. SONUÇ

Zakaryan “Çiftlik İdaresi”nde, 19. yy. sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinin ve tarım işletmeciliğinin durumunu gerçekçi ve eleştirel bir yaklaşımla ortaya koymakta, yer yer Avrupa’lı örnekleriyle karşılaştırmakta, önemli hususlara açıklıkla işaret etmekte ve alınabilecek önlemleri sıralamaktadır. Eserin yayınlandığı dönemde Osmanlı tarımı için ifade ettiği önem, Zakaryan’a bu eseri dolayısıyla *Mecidi Nişanı* verilmiş olmasından da anlaşılmalıdır.

“Çiftlik İdaresi”nde bir tarım işletmesinin sermaye temini, finansmanı, arazi bakımı, hayvan yetiştiriciliği, hayvansal ve zirai üretim, hayvan ve bitki hastalıklarının tanımı, hastalıklarla mücadele ve tedavi yöntemleri, çiftlik binalarının yapımı ve yerleşim planları, çalışanlarla ilişkiler, tarımsal faaliyetlerin hukuki çerçevesi ve tarım işletmelerinde muhasebe uygulamaları konularında açıklayıcı bilgiler sunulmuş ve gerçekçi öneriler geliştirilmiştir.

Tarım işletmelerinin yönetimini bir sanat olarak tanımlayan Zakaryan’ın tarım işletmeciliği anlayışında dikkat çekici pek çok yaklaşım bulunmaktadır. Kurumsal yapılardan vadeli borçlanmalar, iş ortaklıkları, araziye en uygun ürünün yetiştirilmesi, işletmenin konumuna ve kapasitesine göre ürün seçimi, verim odaklı üretim, ürün satış politikaları, ihracata yönelik üretim, çalışanların iş bölümü, ücret politikaları ve teşvikler, haklarının korunması ve işletmenin benimsetilmesi, hastalıklarla mücadelede karantina uygulaması, hayvan hastanesi kurulması, harita kullanımı, hava durumu tahminleri, işletme evrakını da içeren bir tarım kütüphanesi kurulması bu yaklaşımlara verilebilecek örneklerdendir. Eserde, tarımda makineleşmenin önemi sürekli vurgulanmakta, işletmenin değişen teknolojik koşullara ayak uydurması gerekliliğine işaret edilmektedir.

Zakaryan, tarım işletmelerinde muhasebe uygulamaları konusunda devrinin hukuki çerçevesine değinmemekte, hâlihazırdaki uygulamalar veya yazarların görüşlerinden ziyade daha pratik olarak değerlendirdiği şahsi yaklaşımlarını ön plana çıkarmaktadır. Bununla birlikte geliştirdiği defter ve hesaplarda dikkat çekici hususlar

mevcuttur. Örneğin yevmiye defterini sonraki dönemler için bir planlama aracı olarak görmektedir. Ayrıca bu defterin işletme sahibinin muhasebe memuru, kethüda veya kiracı gibi kişileri denetlemek için de kullanılabilceğini şu ifadelerle belirtmektedir (Zakaryan, 1893:219): “*Yevmiye defterinin münderecatı başlıca müste’cir ya memur idarelerinde bulunan çiftliklerin ahval-i umumiyesini vakitli ve vakitsiz teftiş ve tatbik için fevkalade ehemmiyet ve faidesi vardır*”. Eserde muhasebe defter ve hesapları incelenirken yer yer (örneğin demirbaş defteri, hayvanat, hububat ve erzak hesapları) değinildiği gibi Zakaryan, işletme faaliyetlerinin planlanması ve denetimi açısından muhasebenin önemini sık sık vurgulamıştır.

Bir tarım işletmesinde tutulacak hesaplar olarak Ahval-i Hava, Bütçe (Muvazene), Arazi, Ebniye, Sandık, Hesab-ı Cari, İcarat, Müstahdemin, Arazi ve Emlak Kuyudu, Hayvanat, Tûyûrat, Hasılat-ı Umumiye, Hububat Ambarı, Mezruat, Erzak, Alât ve Edevat, Eşya-yı Beytiye ve Saire hesaplarını kullanmaktadır. Bu hesaplar içinde Ahval-i Hava aslında bir muhasebe hesabı olmamakla birlikte yevmiye kayıtlarının hangi hava koşullarında gerçekleştirildiğini gösteren bir cetvel olarak muhasebeyle ilişkilendirilmiştir. Eserde dikkat çekici bir diğer yaklaşım gerekli hallerde yardımcı (*muavin*) hesapların açılmasının –örnekler verilerek- önerilmesidir.

Zakaryan, 19.yy. sonlarında tarım işletmelerinde **envanter** uygulaması olarak nitelendirilebilecek faaliyetlerden şu ifadelerle bahsetmiştir (Zakaryan, 1893:223): “...*erbab-ı vukuf ve komşulardan birkaç zat celp ve davet ederek çiftliğin bilcümle arazisini, ebniyesini, hayvanatını, hububatını vesaireyi yegan yegan tadad ederek o gündeki kıymet-i hakikiyeleri takdir ettirildikten sonra defter-i mahsusuna derç edilir*.” Envanter uygulamasını gerçekleştirecek kişilerin alanında uzman (erbab-ı vukuf) veya işletme dışından (komşulardan) olmasının gerekli görüldüğü dikkat çekmektedir.

Eserde muhasebe defteri olarak müsvedde, yevmiye ve demirbaş defterleri tanımlanmış olmakla birlikte aslında zimnen defter-i kebir de ele alınmıştır. Zira Zakaryan’ın çift yanlı kayıt mantığı ile örtüşen çalışma prensipleriyle birlikte gösterdiği hesapların ismen belirtilmese de defter-i kebirde yer alacak hesaplar olduğu açıktır.

Zakaryan, eserinin tarım işletmelerinde muhasebe uygulamaları (Usul-i Defterî-i Ziraat) bölümünü yabancı bir kaynaktan çeviri yoluyla hazırlamamış, başka bir eserden alıntılanmamış veya bilmediği bir alanı incelememiştir. Zira bazı defter ve hesapların işleyişini anlatırken yapılan yaygın hatalara işaret etmekte veya dikkat edilmesi gereken kayıt kurallarını vurgulamaktadır. Nitekim çalışmada da belirtildiği üzere defter ve hesap sınıflandırmasının özgün olduğu anlaşılmaktadır.

“Çiftlik İdaresi” adlı eserinden yola çıkılarak Zakaryan’ın, 19.yy. sonlarında Osmanlı tarım işletmelerinin mevcut durumunu gerçekçi ve eleştirel bir biçimde ortaya koyan, bu koşul ve durumlarla uyumlu olabilecek muhasebe uygulamaları öngören önemli bir yazar olduğu belirtilebilir. Zakaryan’ın gerçekçi ve pratik yaklaşımları muhasebe gibi diğer işletme yönetimi alanlarında da kendini göstermektedir. Bu durum, Zakaryan’ın tarımsal faaliyetler ve bu faaliyetlerin yönetimi alanında sadece bir teorisyen değil aynı zamanda bir uygulayıcı (Halkalı Ziraat Mektebi Ameliyat (Uygulama) muallimliği, Numune Çiftliği nazırlığı, çiftlik yöneticiliği ve ziraat müfettişliği görevlerinde bulunmuştur) olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

KAYNAKLAR

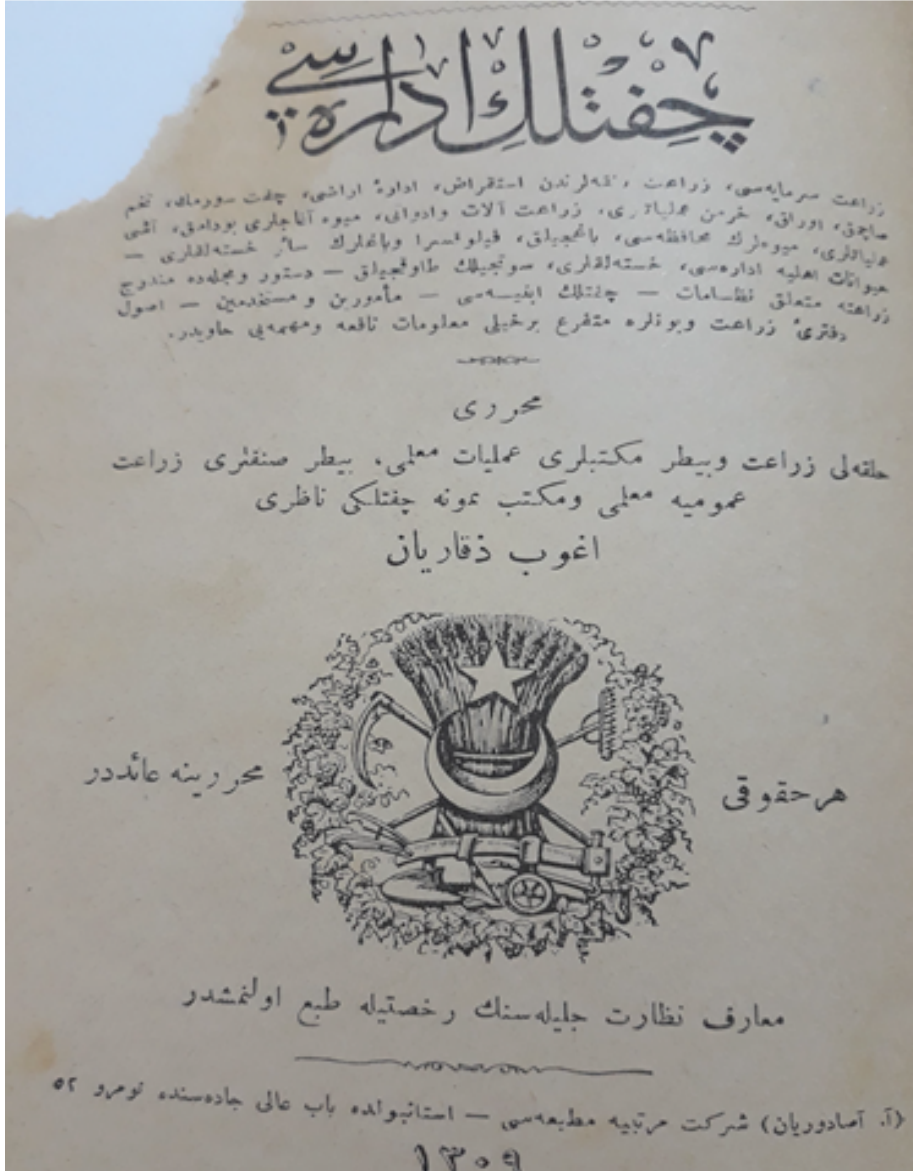
- Alkan, Mehmet Ö. (2000), *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 6, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Aydın, Mehmet Akif (1993), *Osmanlı Ceza Hukuku, TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:7, 478-482.
- Candan, Rabia Beyza (2015), “1840 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu İncelemesi”, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Dergisi*, 1/1, 63-81.
- Çeşme, Volkan (2014), “Osmanlı’da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XV/2, 39-80.

- Demirel, Muammer ve Doğanay, Fatma Kaya (2011), “Osmanlı’da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/21, 183-199.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (DAGM) (2013), *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, 35 Numaralı Kanun-u Kalemiye Defteri, 40 Numaralı Kanunname-i Arazi Defteri*, Bion Matbaacılık, İstanbul.
- Dinç, Gülten and Ulman, Yeşim Işıl (2007), “The Introduction of Variolation ‘A La Turca’ to the West by Lady Mary Montagu and Turkey’s Contribution to This”, *Vaccine*, 25/21, 4261-4265.
- Fardis (1871), *Usul-i Defteri*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul.
- Gençoğlu, Mustafa (2014), “Sultan II. Abdulhamit’in Yurt Dışı Eğitim Politikası”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2, 33-73.
- Güran, Tevfik (1997), *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı-1897*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 5, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Güran, Tevfik (2003), *Osmanlı Mali İstatistikleri, Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Güvemli, Oktay (2000), *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, 3.Cilt, İstanbul Y.M.M.Odası Yayınları, İstanbul.
- Hasan Tahsin (1895), *Tedrisat-ı İdadiye Kütüphanesinden (Yirmi ikincisi) Yeni Usul-i Defteri*, İkinci Baskı, Kitapçı Kasbar, İstanbul.
- Kanca, Haluk (2013), “XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında Uluslararası Osmanlı Fuarı: 1863- Sergi-i Umumi-i Osmani”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5, 159-187.

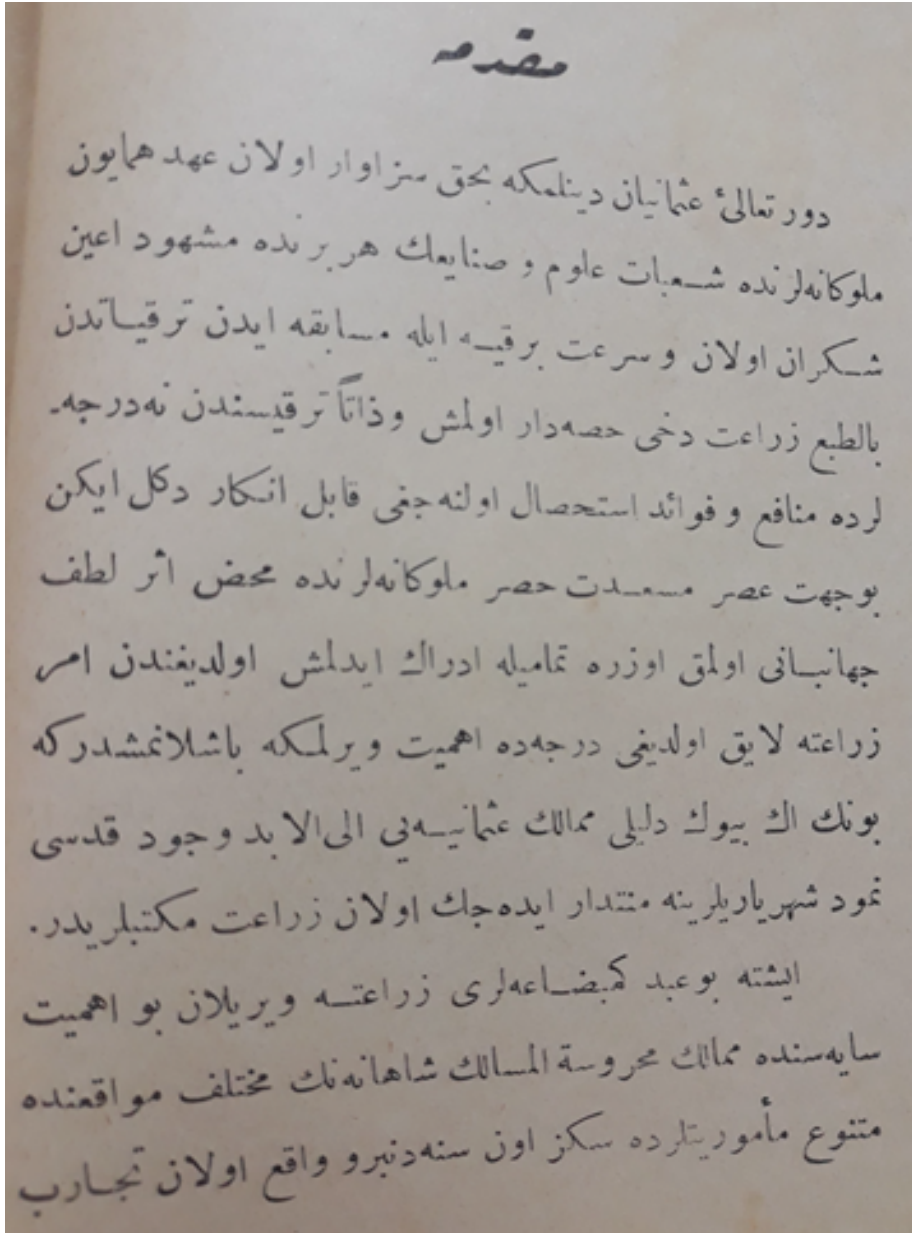
- Karahasanoğlu, Cihan Osmanağaoğlu (2011), “Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye’nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 29, 93-124.
- Keskin, Özkan (2010), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*. 28: 87-106.
- Mehmet Mecdettin (1884), *Mebadi-i Usul-i Defteri*, Mihran Matbaası, İstanbul.
- Odabaşı, Necmi (2013), “Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayunu’nda Merinos Koyunu Yetiştiriciliği”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/25, 289-306.
- Özgün, Cihan (2012), “Batı Anadolu’da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914) ”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22, 319-331.
- Tekin, Kemal Hakan (2014), “Osmanlı Devleti’nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Sembolü: Mecidî Nişanları”, *Journal of Academic Social Sciences Studies*, 28, 393-411.
- Quataert, Donald (1985) “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 6. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Reyhan, Cenk (2002), “Nakdi Gelir Getiren Mülklerin Kiralanmasına Dair Nizamname”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 11/1, 125-131.
- Yazan, Ömer (2017), “Ziraat Bankası’nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/4, 221-237.
- Yıldız, Özgür (2012), “Halkalı Ziraat Mektebi’nin Tarihçesi”, *The Journal of Academic Social Sciences Studies*, 5/4, 293-306.
- Zakaryan, Agop (1893), *Çiftlik İdaresi*, A. Asasuryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.

EKLER:

EK 1: Çiftlik İdaresi (1893) Adlı Eserin Kapak Sayfası

EK 2: Eserin Mukaddime Sayfaları

و مشاهدات کترانه مدن استخراج ایدرک {چفتک اداره سی}
نامیله بو مختصر کتابی بالتحریر اصحاب اراضی به تقدیمه
مجاشرت ایلدم. اراضی و چفتک صاحببری بو کتابدن امید
ایلدیکم استفاده نی حاصل ایدر لسه بو عاجز لری ایچون دائمی
برمفخرت اوله جقدر .

همان جناب حق وجود بهبود هایونلری بوملک ودولته
محض عنایت ربانی اولان ولی نعمت بی متمز ولی نعمت اعظم
افندمن حضرتلرینی دنیالر طور دقجه سریر آرای شوکت
وشان وظل رفاهیت دلیل تاجدارانه لرنده بالجمله تبعه صادقه.
لرینی انواع ترقیات زمانیه دن مستفید ومستفیض اولمغه
شادان بیورسون آمین .

آغوب زقاربانه

EK 3: Yevmiye Defteri Örneği

باق دفتر			تاریخ و مواد	نوع حساب
تاریخ	مبلغ	بسم		
لوحه ۱ -				
یومیہ دفتری				
فی ۱۴ مزیرانہ سنہ ۳۰۸				

EK 4: Demirbaş Defteri Örneği

باق دفتر		مفردات	اشیا			قیمت	بیکون	اجال			
			تعداد	بهره	تاریخ			بهره	تاریخ	بهره	
		لوحه — ۴ تیمور باش دفتری									
		سرمایه									
		اشای دوره موجود بولان آنون گوش مغشوشه وسائره مفرداتیله سندلی سندسز باجمله مطلوبانک مقداری جنسی، آنچه									
		اراضی									
		زراحت اولئان نارلا چایر وائشای مفرداتیله هوم باغ موبعلی سیزه باجلمهسی موبه آناجلیری قوری چالیواق دره بویلزده اراضی داغلنده بیانی آناجلیر طاشاق تپهک طاشاق سازاق وسائره پاشاق کون طاش اوجاغی وسائره									
		آبیه									
		ادارمئانه اوپله فرون انیار صماناق آخور عام کومس آخبل قشله آریلق وسائره درکن مکان معازره وسائره شوسه قالدیرم طاش وائشای کورری پول خندقزی اوتوده بریده بولان قلهلر حوض چشمه سوپولگری کسبک خندق چالی دیوار									
		حیوانات									
		بارکبیر مرکب طای صیا اشکال سن عدد وسائره سیله ماده لره سفیر ایشک واکوز و بونا واپوریلری دوه مفرداتیله ایون کبکی فوزی ایشلاق جنسی و مقداری مفرداتیله قاز طابوق هندی اوردک پالاز ایشلیج جنسی و عددیله بال و اولغل آریسی قوتالری اعلی جنسدن و ایستناو کلبلر بیسیلی آله طاشاقی کورک جینلک وسائره									
		حیویات									
		باجمله حیویات نوع و مقداری نارلازک عدد و وسیع مفرداتیله بیر جنسدن نه مقدار و نه حالده بولندیقی موجود صمان و اوت مقداری و نه حالده اولدیقی آنا و وسیع چایر اولغری صمان کتئان وسائره ساییری									
		اشیای مختلفه									
		باجمله اشیای بیقیه کتئانه دفاتر اوراق و اشیای سائره مفرداتیله مطبخ فرون سودخانه انیار وسائره اشیای بیاشمه اورتوتوری و حیوان چولگری چفت آلی ساکنه وسائره باجمله آلات و ادوات مفرداتیله موجود چفتلی طالغری بیک ادوات و تاشلاق طاقم دری وسائره موجود ریج فصولیه باغ اون کبک وسائره									
		دیوانات									
		اموال میرهجه و رسوم سائره سندلی سندسز اوتیه بریبه اولان باجمله بررجهلر									